

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

HANEFÎ MEZHEBİNİN GENEL KARAKTERİSTİĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed TAMİR

Çorum 2019

HANEFÎ MEZHEBİNİN GENEL KARAKTERİSTİĞİ

Muhammed TAMİR

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

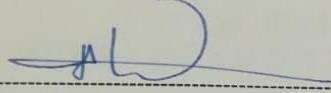
Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ferhat KOCA

ÇORUM-2019

KABUL VE ONAY

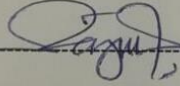
Muhammed Tamir tarafından hazırlanan **Hanefi Mezhebinin Genel Karakteristiği** başlıklı bu çalışma, 20/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Abdullah ÇOLAK (Başkan)

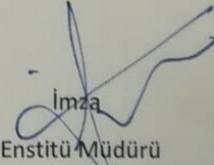

Prof. Dr. Ferhat KOCA (Danışman)

Doç. Dr. Nazım BÜYÜKBAŞ (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

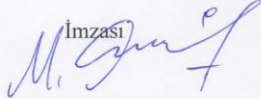

İmza
Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN 4.

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. (20/06/2019)

İmzası
Muhammed TAMİR

ÖZET

TAMİR, Muhammed. *Hanefî Mezhebinin Genel Karakteristiği*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2019.

Kuruluşundan beri nice imparatorlukların, nice kültür ve medeniyetin inkırâza uğradığı, fakat kendisi güçlenerek ve gelişerek günümüze kadar gelen ve halen gelişimini devam ettiren Hanefî mezhebi, kurucusu Ebû Hanîfe (ra.) ve talebeleri başta olmak üzere her zaman ve zeminde ilgi odağı ve araştırma konusu olmuştur.

Biz de bu çalışmamızda Hanefî mezhebinin usûl ve icihadlarının arka planını incelemeyi amaçladık. Hanefî mezhebini diğer mezheplerden ayıran temel özellikleri ve bu özelliklerin sebep ve sonuçlarını araştırdık. Örneğin, istihsan metodunu çokça kullanan Hanefî mezhebinin bu metodu niçin, nerelerde ve bu metodu kullanırken hangi sonuçları gözettiği gibi soruların cevabını bulmaya çalıştık.

Hanefî mezhebinin genel karakteristiğini anlayabilmek için araştırmamızın kapsamını mezheplerin doğuş tarihlerinden başlattık. Bu süreçte mezheplerin bazı özelliklerinin onların yapısı ve usûlüyle ilgili olduğunu gördük. Bu yüzden tezimizi Hanefî mezhebinin “*Yapısıyla ilgili temel karakteristiği*” ve “*Usûlüyle ilgili temel karakteristiği*” olmak üzere iki bölümde inceledik.

Yapısıyla ilgili temel karakteristiğinde Hanefî mezhebinin kuruluşuyla ilgili olan ve mezhebin usûlünün oluşumuna etki eden özellikleri araştırdık; usûlüyle ilgili temel karakteristiğinde ise bazı fer’î delilleri kullanma sebeplerini birtakım örneklerle inceledik.

Anahtar Kavramlar: Mezhep, Hanefî Mezhebi, Ebû Hanîfe, Hanefî Mezhebinin Yapısıyla İlgili Temel Karakteristiği, Hanefî Mezhebinin Usûlüyle İlgili Temel Karakteristiği

ABSTRACT

TAMİR, Muhammed. *General Characteristics of Hanafi Sect*, (Master Thesis), Çorum, 2019.

Although many empires, many cultures and civilizations collapsed since its foundation, the Hanafi Sect, which survived until today and which still maintains its improvement by gaining strength and by developing, especially its founder Abu Hanifa (ra) and his students, has always been the focus of attention and research subject.

In this study, we aimed to investigate the background of the usûl (juristic method) and ijihad (juristic reasoning) of the Hanafi sect. We investigated the main characteristics of Hanafi sect that distinguish it from other sects, and also the reasons and results of these characteristics as a concept. For example, we tried to find the answer to the questions such as why, in where, and which results the Hanafi Sect looked after when using the method of Istihsan ((juristic preference) used by the Hanafi sect very much.

To be able to understand the general characteristics of the Hanafi sect, we started the scope of our research from the history of the emergence of the sects. In this process, we have seen that some of the characteristics of sects are related to their structure and to their usûl (juristic method). Therefore, we have examined our thesis into two main sections:”the basic characteristic related to its structure” and “the basic characteristic related to its usûl (juristic method).

In its basic characteristics related to its structure, we investigated the characteristics related to the foundation of the Hanafi sect and influenced the emergence of usûl (juristic method) of sect. In the basic characteristic related to its usûl (juristic method), we examined the reasons for using some of the secondary evidences with examples.

Keywords: Sect, Hanafi Sect, Abu Hanifa, the basic characteristic of Hanafi Sect related to its structure, the basic characteristic of Hanafi Usûl (juristic method).

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
TABLolar.....	vi
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	vii
KISALTMALAR.....	viii
ÖNSÖZ	ix

GİRİŞ

İSLAM FIKIH MEZHEPLERİNİN OLUŞUMUYLA İLGİLİ TARİHİ SÜREÇ

1. MEZHEP KAVRAMININ TANIMI	1
2. MEZHEPLERİN OLUŞUMUNA ETKİ EDEN NEDENLER.....	2
3. MEZHEPLERİN OLUŞTUĞU ORTAMLAR	4
3.A. Kûfe	5
3.B. Medîne	6
4. HANEFİ MEZHEBİNİN KURUCU İMAMI EBÛ HANİFE.....	8
4.A. Doğumu ve Nesebi	8
4.B. Hocaları	9
4.C. Talebeleri.....	10
4.D. İlmî Şahsiyeti	11

BİRİNCİ BÖLÜM

HANEFİ MEZHEBİNİN YAPISIYLA İLGİLİ TEMEL KARAKTERİSTİĞİ

1.1. FIKHİ EĞİTİM METOTLARI	13
1.1.1. Şûrâ/İstişâre Usûlü	14
1.1.2. Tartışma Usûlü	14
1.1.3. Soru Cevap Usûlü	15
1.1.4. Mesele Çöz(dür)me Usûlü	15
1.1.5. İlk İmamların Düşünce Sistemlerinin Anlaşılması Usûlü.....	15
1.2. FIKHİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ.....	16
1.2.1. Fıkıhta Yeni Bir Mecrâ: Nakilcilikten Tefekkür ve İstidlâle	17
1.2.2. Farazî Meselelerde İctihad ve Faydaları	18
1.2.2.1. Benzer Olaylara Benzer Çözümlerin Getirilmesi.....	19
1.2.2.2. Fıkıh Melekesinin Geliştirilmesi	20
1.2.3. Fukahâ/Hukukçu Yaklaşımı.....	21
1.2.4. Fıkıh-Akâid Dengesi	22
1.2.5. Fıkıh-Hadis Dengesi	22
1.2.6. Husûmet ve Nizâ'ın Çıkmasını Engelleme Odaklı Yaklaşım.....	23
1.2.7. Taklit Karşıtlığı	25
1.2.8. Özgür Düşüncenin Esas Alınması.....	26
1.2.9. Erken Dönemde Kurulması.....	27

1.2.10. Devlet Otoritesini Güçlü Tutması	27
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

HANEFİ MEZHEBİNİN USÛLÜYLE İLGİLİ TEMEL KARAKTERİSTİĞİ

2.1. ŞÂZ KİRÂAT KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	33
2.1.1. Kırâat ve Çeşitleri	33
2.1.2. Sahih Kırâatler	34
2.1.3. Sahih Olmayan Kırâatler.....	34
2.1.4. Hanefîlerin Şaz Kırâat Konusundaki Karakteristik Özellikleri	35
2.1.4.1. Hanefîlerin Nasları İhmal ve Zayi Olmaktan Korunmaları.....	36
2.1.4.2. Delilleri Kendi Kategorisinde Değerlendirmeleri	37
2.1.4.3. Sahâbeye Gösterilen Saygı.....	37
2.2. SÛNET KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI	38
2.2.1. Tanımı	38
2.2.2. Çeşitleri	39
2.2.3. Kaynak Değeri Açısından Karakteristik Özellikleri	39
2.2.3.1. Mütevâtir Sünnet	40
2.2.3.2. Meşhûr Sünnet.....	41
2.2.3.3. Haber-i Vâhid	42
2.2.3.3.1. Hadis Uydurma Faaliyetlerine Karşı Ek Önlemler.....	44
2.2.3.3.2. Fıkıhta Derin Düşünce.....	45
2.2.3.3.3. Mantikî Örgü ve Sistematik.....	46
2.2.4. İnkıtâ' Konusundaki Temel Yaklaşımları	47
2.3. SAHÂBE KAVLİ KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	50
2.3.1. Tanımı	50
2.3.2. Sahâbe Kavli/Ameli	50
2.3.3. Sahâbe Kavli Konusundaki Karakteristik Özellikleri	52
2.4. İSTİHSAN KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI	53
2.4.1. İstihsanın Tanımı.....	53
2.4.2. İstihsanın Mahiyeti.....	54
2.4.3. İstihsanın Çeşitleri.....	54
2.4.4. İstihsan Konusundaki Karakteristik Özellikleri	55
2.4.4.1. Nizâ'ı Ortadan Kaldırma Yaklaşımı.....	55
2.4.4.2. Katı Kuralcılığın Bırakıp Hak ve Adâlete Göre Hüküm Verme	56
2.4.4.3. Zarûret ve İhtiyacın Dikkate Alınması	57
2.4.4.4. Kolaylığı(n) Sağla(n)ması	58
2.4.4.5. Hile ve Sû-i İsti'mâl Kapısının Kapatılması Konusundaki Yaklaşımı.....	59
2.4.4.6. Kamu Yararı	59
2.4.4.7. Örfün Dikkate Alınması	60
2.4.4.8. Fıkıh Dinamizmi ve Çağın Şartlarının Gözetilmesi	61
2.5. HÜKÜM KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	63
2.5.1. Hüküm ve Çeşitleri	63
2.5.2. Hanefîlerin Efâl-i Mükellefin Konusundaki Karakteristik Özellikleri	67
2.5.2.1. Hanefîlerin Taksiminin Akıl ve Nakil Açısından Değerlendirilmesi.....	68
2.5.2.2. Her Hükümün Kendi Derecesinde Değerlendirilmesi.....	69

2.6. EHLİYET VE ÖZGÜRLÜKLER KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	71
2.6.1. Ehliyet	71
2.6.2. Ehliyetler Konusundaki Karakteristik Özellikleri.....	73
2.7. HİLE-İ ŞER'İYYE KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	78
2.7.1. Hile-i Şer'iyye'nin Tanımı ve Çeşitleri.....	78
2.7.2. Hile-i Şer'iyye Konusundaki Karakteristik Özellikleri.....	81
2.7.2.1. İbâdetler Konusunda Hile Yolunun Kapatılması	82
2.7.2.2. Öfke Halinde Yapılan Yeminlere Şer'î Bir Çözüm Bulmak.....	83
2.7.2.3. Kuralların Doğurduğu Sonuçların Şeriatın Ruhuna Aykırı Olması	83
SONUÇ	86
KAYNAKÇA	89

TABLULAR DİZİNİ

Tablo	<u>Sayfa</u>
Tablo 1 Ebû Hanîfe'nin İlim Silsilesi	10
Tablo 2 Ebû Hanîfe'nin Önde Gelen Talebeleri	11

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil	<u>Sayfa</u>
Şekil 1 İlimlerin Bilgi Değerini İfade Eder Tablo	44
Şekil 2 Cumhurun Efâl-i Mükellefîn Taksimi	67
Şekil 3 Hanefilerin Efâl-i Mükellefîn Taksimi	68
Şekil 4 Hanefilere Göre Teklîfî Hükümler	70
Şekil 5 Şuf'ada Yapılan Hîle-i Şer'iyye Örneği	84

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.mlf.	:Aynı müellif
b.	:İbn, bin (oğlu)
bk.	:Bakınız
bs.	:Baskı
c.	:Cilt
çev.	:Çeviren
der.	:Derleyen
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	:Editör
Enst.	:Enstitü
h.	:Hicrî
haz.	:Hazırlayan
hk.	:Hakkında
H.z.	:Hazreti
İFAV	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	:İslâm Araştırmaları Merkezi
m.	:Mîlâdî
md.	:Madde
OMÜİF	:Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFD	:Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nşr.	:Neşreden
ö.	:Ölümü, Ölüm tarihi
r.a	:Allah ondan razı olsun
s.	:Sayfa
sy.	:Sayı
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	:Tercüme, tercüme eden
ts.	:Tarihsiz
thk.	:Tahkik
vb.	:Ve benzeri
vd.	:Ve devamı
y.y.	:Yayın yeri belli değil
y.e.y.	:Yayın evi yok ya da belirli değil

ÖN SÖZ

Fıkıh/Hukuk, insanoğlunun var olmasından beri tarihin her döneminde güncelliğini koruyan bir olgudur. Özellikle dinlerin/peygamberlerin tamamının Allâh'ı insanlara tanıtmak ve yeryüzünde Allâh'ın adaletini sağlamak amacıyla gönderildikleri göz önüne alındığında dinin çoğu kez vicdanlara seslendiği, hukukun ise daha çok insanın zâhirdeki eylem ve davranışlarını göz önüne aldığı, sonuç olarak da din ve hukukun birbirlerini tamamladıkları söylenebilir.

Bu araştırmada Hanefî mezhebinin insanların hukukî sorunlarına çözüm ararken takip ettiği temel perspektifleri ve böylece karakteristiğini, temel özellikleri haline gelen niteliklerini incelemeye çalışacağız.

Hanefî mezhebi, başta kurucu imamı Ebû Hanîfe olmak üzere, çeşitli öğrencileriyle ortaya konulmuş bir fıkıh/hukuk doktrindir. Ebû Hanîfe sadece kendisine nispet edilen bir mezhebin değil, bütünüyle İslam hukuk düşüncesinin en büyük hukuk-şinâslarından biridir. Nitekim İmam Şâfiî'nin de dediği gibi, "İnsanlar fıkhıta Ebû Hanîfe'nin evlâd-ü iyâli gibidir."

Tezimizde, Ebû Hanîfe'nin şahsî hayatıyla ilgili kısa bir girişten sonra daha çok onun kurmuş olduğu hukuk sisteminin genel karakteristiğini ve Hanefî mezhebini diğer mezheplerden ayıran özelliklerin neler olduğunu araştırmaya gayret ettik. Doğal olarak, mezhebin oluşum süreci sadece Ebû Hanîfe ile sınırlı olmadığından, araştırmamızı şahıs merkezli değil, mümkün olduğu kadar mezhep merkezli yapmaya çalıştık.

Araştırmanın giriş kısmında mezheplerin doğuş süreçleri ele alındı. Mezhep kavramının tanımından hareketle, mezheplerin oluşumuna etki eden çeşitli nedenler ve mezheplerin oluştukları ortamlar incelendi. Bunlar incelenmeden daha sonra yapılacak olan açıklama ve anlatılar ortada kalıp atıflar yerini bulamayabilir. Bu yüzden mezhepleri anlamak için onların oluştukları zamanı, mekânı ve o zaman-mekân içerisindeki insanların düşünce yapısını, siyasî ve felsefî olayları bilmek gerekecektir. Daha sonra Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe'nin kısa özgeçmişiyile beraber mezhepte etkili olan diğer hoca ve talebelere kısaca işaret edildi.

Tezimizin birinci bölümünde Hanefî mezhebinin hukukî eğitim metotları, mezhebin fikhının temel özellikleri ana başlıkları altında, mutlak nakilcilikten tefekkür

ve istidlâle geçiş, faraziyecilik, ilimler arasında kurdukları denge ile hukuk sistemlerinin karakteristiği araştırıldı.

Tezimizin ikinci bölümünde ise Hanefî mezhebinin diğer mezhepler içerisinde temel karakteristiği haline gelen fer'î deliller üzerinde duruldu. Bu deliller ise fıkıh usûlü sistematiğine göre şaz kıraat, farklı bir sünnet taksimi, sünneti inkıtâ' açısından değerlendirmeleri, sahâbe kavli, istihsan, hüküm, özgürlükler ve hîle-i şeriyye olarak incelendi.

Bu araştımda usûlümüz önce konuyu genel hatlarıyla ele almak, daha sonra aklı istidlal yoluyla Hanefî mezhebinin konu hakkında niçin böyle bir tercihte bulunduğunu incelemek şeklinde oldu.

Konuları anlatırken ilgili âyet-i kerîmelerin gerekli yerlerde Arapça lafızları zikredilirken bazı yerlerde Türkçe tercümesiyle yetinildi. Âyetlerin bir kısmı araştırmacı tarafından tercüme edilirken bir kısmı Diyanet İşleri Başkanlığı meâlinden nakledildi.

Konuyu araştırırken bir fıkıh usûlü kitabı yazmayı amaçlamadık. Yer yer Hanefî mezhebine yapılan tenkidlerin kritiğini yapsak da yapılan her tenkide cevap vermeyi de amaçlamadık.

Son olarak, bu çalışmamızın başından sonuna kadar her safhasında yol gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ferhat KOCA'ya, tezimizle ilgili sorularımızda yardımını esirgemeyen Sayın Dr. Ali PEKCAN'a, araştırmamızda eserlerinden istifade ettiğim tüm müelliflere ve hocalarıma, çalışma esnasında zaman zaman ihmal ettiğim halde sabır gösteren aileme teşekkürü borç bilirim.

Muhammed TAMİR

GİRİŞ

İSLAM FIKİH MEZHEPLERİNİN OLUŞUMUYLA İLGİLİ TARİHÎ SÜREÇ

Araştırmanın konusu olan Hanefî mezhebinin genel karakteristiğinin anlaşılabilmesi için Hanefî mezhebine kadar uzanan süreçte mezhebin ne demek olduğu, mezheplerin kurulmasına etki eden nedenleri, mezheplerin oluştuğu ortamları ve Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe'nin hayatının incelenmesi yerinde olacaktır.

1. MEZHEP KAVRAMININ TANIMI

Mezhep kelimesi Arapça ذَهَبَ fiilinden ismi zaman, ismi mekân ve masdar-ı mîmidir. Kelime manası olarak “gitmek, gidiş, gidilecek zaman, gidilecek yol-mekân” gibi manalara gelir.¹

Terim olarak ise mezhep “görüş, kanaat, inanç, doktrin, ekol”², “şer’î-tafsîlî delillerden hareketle şer’î-amelî hükümleri çıkarmada tutulan belli bir yöntem”³, “dinin aslî veya fer’î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistemdir.”⁴

Mezhep kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de geçmemekle beraber, mezhep manasına gelen “fırka ve tâife” kelimeleri geçmektedir.⁵

Mezhep kelimesi hadis-i şeriflerde de anladığımız “ekol” manasında geçmemektedir. Ancak bazı hadis-i şeriflerde Hz. Peygamber (sav.) ileride Müslümanlar arasında doğacak grupları haber verirken “fırka” kelimesini kullanmıştır.

¹ İbrahim Mustafa vd., *Mu’cem-ul Vasit* (Kahire: Daru’d-Da’ve, 1972), “zehebe” md., 356; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995), “zehebe” md., 297.

² Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda Mezhepler* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1971), 9.

³ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 3.Baskı, 2010), “mezhep” md., 375.

⁴ İlyas Üzüm, “Mezhep” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 526; Karaman, *İslam Hukukunda Mezhepler*, 9.

⁵ Bu konuda bk. Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-Elfazi’l-Kur’ân-il Kerîm*, (Lübnan/Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2010); Et-Tevbe 9/122, el-En’âm 6/159, eş-Şûrâ 42/13, el-Mü’minûn 23/53, Âl-i İmrân 3/103.

Mesela, “Yahudiler yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldılar. Hıristiyanlar yetmiş bir veya yetmiş iki fırkaya ayrıldılar ve benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır”⁶ buyurmuştur.

Hz. Peygamberin bazen “nispet ya” sı kullanarak ümmetini herhangi bir konuda fırkalaşmış bir gruba benzetmesi ve bu fırkanın inanışı gibi inanacaklarını söylemesi, “fırka” kelimesinin mezhep manasında kullanıldığını göstermektedir.

Mezhepler genel olarak üçe ayrılırlar: İnançla ilgili olanlara itikâdî, amelle ilgili olanlara amelî/fikhî, siyasî sebeplerden dolayı ortaya çıkanlara da siyasî mezhepler adı verilir.

İslam’da itikâdî mezhepler kendi aralarında sünnî ve gayr-i sünnî olarak iki grupta incelenmiştir. Sünnî olanlar Selefiyye, Mâtürîdiyye ve Eş’âriyye; gayr-i sünnî (bid’at) mezhepler ise İslam düşünce ve kültür tarihinde Şîa, Havâric, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve Mu’tezile olarak sayılmışlardır.

İslam tarihinde Şîa ve Havâric siyasî mezhepler olarak kabul edilmiştir. Ancak bu iki mezhebi, itikâdî mezhepler arasında sayanlar da vardır.⁷

İslam hukuk tarihinde fikhî mezhepler ise genel olarak Irak Re’y medresesi ve Hicaz Eser medresesi olarak ikiye ayrılmıştır. Ancak bu iki medrese/mezhep daha sonra birbirinden küçük ton farklılıklarıyla Hanefî, Malikî, Şafîî, Hanbelî, Sevrî, Evzâî, Cerîriyye/Taberiyye gibi çeşitli müstakil mezheplere ayrılmıştır.

2. MEZHEPLERİN OLUŞUMUNA ETKİ EDEN NEDENLER

Mezhepler herhangi bir kimsenin “ben mezhep kuruyorum” demesiyle kurulmaz ve her bir görüş veya düşüncenin insanlar arasında aktif bir harekete ya da hatt-u hareket prensiplerine dönüşebilmesi için toplumsal bir ihtiyaca cevap vermesi veya daha önce var olan bir duruma tepki olarak doğmuş olması gerekir. Bu ihtiyaç iktisâdî, kültürel, siyasî, millî veya İslam toplumundaki mezheplerde olduğu gibi “nasları anlama ihtiyacı” olabilir.

⁶ Ebû Dâvûd, “Sünne”, 1, Tirmizî, “İman”, 18.

⁷ Bu konuda bk. Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda Mezhepler* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1971); Muhammed Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener ve Diğerleri (İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011); Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yay., 2. Baskı, 2011).

İslam hukuk mezhepleri İslam toplumunda meydana gelen büyük oluşum ve hareketlerdir ve bu mezheplerin oluşumlarını, diğer büyük sosyal ve kültürel hareketler gibi tek bir sebebe indirgemek veya bağlamak isabetli bir yaklaşım olamaz.

Münhasıran İslam hukuk mezheplerinin doğuşuyla ilgili olarak onların meydana gelmesinde genel, özel ve naslardan kaynaklanan olmak üzere üç temel sebep olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi coğrafi konumdan kaynaklanan sebepler; ikincisi, insanlardan kaynaklanan sebepler; üçüncüsü de naslardan kaynaklanan sebeplerdir. Kısaca inceleyecek olursak;

Coğrafi konumdan kaynaklanan sebepler: Hz. Peygamberin vefatından sonra meydana gelen fetihlerle İslam devletinin sınırları genişlemiş ve böylece birçok bölge İslam devletinin sınırlarına dâhil olmuştur. Bu farklı coğrafyalarda doğuyla-batı, kuzeyle-güneyin iklim şartları, toprak yapısı, güneşin doğuş ve batış saatleri vs. farklılık arz ediyordu ve bu farklılıklar sebebiyle insanlar, Medîne'deki insanlardan daha farklı hayat münasebetleri içine giriyorlardı. Bu farklılıklara bağlı olarak halk müctehidlere sorular soruyor, müctehidlerin verdikleri fetvâlar da farklı oluyordu.

Yeni fethedilen şehirlerin bazısı kadîm medeniyetlerin üzerinde kurulu, kimileri ilmi bir geleneğe sahip, kimileri ise yazılı veya sözlü hukuklara sahip idiler. Mesela İran'da ateşe tapanlar (Mecusiler), Anadolu'da Hıristiyanlar, Yunan ve Roma'da sofist düşünceye sahip insanlar vardı. Bunlardan başka Yahudilik, Ateizm, Putperestlik, Politeizm, güneş ve yıldızlara tapanlar bulunmaktaydı.⁸

İşte bu bölgelere gelen Müslüman âlimler oralardaki insanları İslam'a davet edecekler, onların soru(n)larına cevap vereceklerdir. Onların yaşayışlarını yorumlayacaklar, onlarla komşuluk edecekler; ailevî, ticarî vb. insanî ilişkilerde bulunacaklardır.

Öte yandan, hadis rivayetiyle başlayan İslam ilim geleneği, yeni bölgelerin fethedilmesi ve çeşitli felsefi kitapların tercüme edilmesiyle fikrî bir mecrâyâ kaymıştır.

Mezheplerin oluşumuna etki eden sebepler için genel, özel ve naslardan kaynaklanan çeşitli sebepler bulunduğu ifade edilmişti. Genel sebepleri, coğrafi konumdan kaynaklanan sebepler olarak belirleyebiliriz.

İnsanlardan kaynaklanan sebepler: Muhtelif yerlerde farklı medreselerin kurulması ve bu medreselerdeki hocaların farklı bakış açıları, talebelerin hocalarının

⁸ Bu konuda bk. Hayreddin Karaman vd., *İlmihal (İman ve İbadetler)* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 1: 10.

yaklaşımlarını sürdürmek istemeleri, talebelerin nasları farklı anlamaları ve anlayış seviyelerinin farklı olması, insanların kendi kavmini, kendi meşrebini veya kendi mezhebini yüceltme arzuları, lider olma istekleri vb.⁹ sebepler özel sebepler içerisinde sayılabilir.

Naslardan kaynaklanan sebepler: Mezheplerin oluşmasında en önemli etkenlerden biri de, nasların farklı anlaşılmaya müsait olmalarıdır.¹⁰

Bilindiği gibi, Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnette yer alan emir ve yasaklar bugün elimizde mevcut bulunan kanun kitaplarında olduğu gibi, madde madde yazılmadığı gibi, adı geçen deliller hâs-âm, mutlak-mukayyed ve mücmel-müteşâbih gibi birtakım farklı anlamalara müsait şekilde nazil veya varit olmuşlardır.

Örneğin “*Boşanmış kadınlar üç aylı (kuru) iddet beklerler*”¹¹ ayetinde geçen (kuru) lafzı, birincisi “hayız (ayhalı)”, ikincisi ise, “iki ay halı arasındaki temizlik müddeti” olmak üzere iki farklı manaya gelir. Bunlardan birini tercih edebilmek için ise haricî karinelere ihtiyaç duyulur. Müctehidler hüküm çıkarma metotlarına göre bu karinelerle lafzın hangi manaya geldiği konusunda tercihte bulunurlar.

Diğer taraftan insanların anlayış ve idrak seviyelerinin birbirinden farklı olması onların nasları farklı seviyelerde veya farklı manalarda anlamalarına sebep olmuştur.

İslam hukuk tarihinde müctehidlerin bütün bu farklı yaklaşımları Hz. Peygamberin “*Kim icihad eder de icihadında isâbet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir alır*”¹² hadisi çerçevesinde eşit derecede meşruiyete sahip ve eşit derecede hakikate isabet ihtimali bulunduğu sonucuna varılmıştır.

3. MEZHEPLERİN OLUŞTUĞU ORTAMLAR

Genel manada Ehl-i Sünnet diye kabul gören ve günümüzde de az veya çok müntesibi bulunan İslam hukuk mezheplerinin sayısı dördtür.¹³ Ancak tâbiûn ve etbâu’t-tâbiîn asrında bu mezheplerin sayısı daha çoktu ve neredeyse 10’u aşmaktaydı. Bu mezheplerin bir kısmının müntesibi kalmadığından günümüze kadar ulaşamamışlardır.

İslam hukuk tarihinde yaşayan ve yaşamayan fıkıh mezheplerinin oluştuğu yerler ve mezhep imamlarının isimleri şu şekilde belirtilebilir:

⁹ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener vd., 1: 9.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları* (İstanbul: Hikmetevi Yay., 2018), 103-111.

¹¹ El-Bakara 2/228.

¹² Buhârî, “İ’tisam”, 21; Müslim, “Akdiye”, 15.

¹³ Bu konuda bk. Osman Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku* (Ankara: DİB Yayınları, ts.), 85.

Mekke : Süfyan İbn Uyeyne (ö. 198/814),
Medîne : Mâlik İbn Enes (ö. 179/795),
Mısır : İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Leys İbn Sa'd (ö. 175/791),
Basra : Hasan-ı Basrî (ö. 110/728),
Kûfe : Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778),
Şam : Abdurrahman Evzâî (ö. 157/774),
Nişâbur : İshak İbn Râhûye (ö. 238/853),
Bağdat : Ebû Sevr İbrahim b. Hâlid (ö. 240/854), Ahmed İbn Hanbel (ö. 241/855), Dâvud ez-Zâhirî (ö. 270/884), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)¹⁴

Bunlardan başka Abdullah İbn Şübrüme (ö. 144/761) ve İbn Ebî Leylâ'ya (ö. 148/765) nispet edilen mezhepler de bulunmaktadır.¹⁵

Bu araştırmamızda bütün mezheplerin meydana geldiği ortamları inceleme imkânımız bulunmadığından, mezheplerin temelini oluşturan ehl-i rey ve ehl-i hadis şeklindeki ayrışmaya vesile olan ve bir yandan İslâmî yönetimlerin beşiği olmuş bu iki temel ekol/okul'un teşekkül ettiği yeri daha yakından tanımaya çalışacağız.

3.A. Kûfe

Irak hem İslam'dan önce hem İslam'dan sonra eski medeniyetlerin beşiği olmuştur. İslam'dan önce orada Süryânilerin Yunan ve İran felsefesini okuttukları okulları vardı. Irak, İslam'dan sonra da çeşitli mezheplerin bulunduğu yer oldu. Şiîler, Hâricîler, Mürcie, Cehmiye, Kaderiyye ve Mu'tezilîler orada yan yanaydılar; Dehrîler ve zındıkların da oradan çıktığı ifade edilir.¹⁶

Kûfe ise Irak'ın ikinci büyük şehri idi. Bu şehir Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde gerçekleşen Sevâdü'l-İrak bölgesinin fethinden sonra (17/638) yılında Müslümanlar tarafından kuruldu. Hz. Ömer bu şehri kurduktan sonra oraya fasih Arapça konuşan kabilelere mensup yerleşimciler gönderdi. Kur'ân ve Sünneti öğretmesi için de Abdullah İbn Mes'ûd'u (ö. 32/652) orada görevlendirdi.

Daha sonra Hz. Ali (ö. 41/661) hilâfet makamına geldiğinde hilâfet merkezini buraya taşıdı. Kûfe'ye geldiğinde Abdullah İbn Mes'ûd'un ilmî faaliyetlerini görmüş ve

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, 76.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, 76.

¹⁶ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener vd., 2: 434; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöglü (Ankara: DİB Yay., 5. Baskı, 2005), 312.

“Allah Abdullah’a rahmet eylesin! Bu şehri ilimle doldurmuş”¹⁷ diyerek onu övmüştür. Hilâfet merkezi Kûfe’ye taşındıktan sonra ilim için veya başka sebeplerden, orayı ziyaret edenler hariç, 1500 sahâbenin oraya taşındığı kaynaklarda ifade edilmektedir.¹⁸

Ehl-i rey’in ortaya çıkmasında etkili olan sahâbiler Abdullah ibn Mes’ûd, Hz. Ali Hz. Ömer ve Muâz b. Cebel’dir. Hz. Ömer’in bu ekole tesiri ise İbn Mes’ûd kanalıyla, Muâz b. Cebel’in tesiri ise öğrencileri vasıtası ile dir.¹⁹ Ayrıca bu mektebe Alkame İbn Kays en-Nehaî, Esved ibn Yezîd en-Nehaî, İbrahim en-Nehaî, Mesrûk İbnü’l-Ecda’ el-Hemadânî, Ubeyde İbn Amr es-Sem’ânî, Şureyh İbnu’l-Hâris el-Kâdî ve Hârisu’l-A’ver gibi tabiûn âlimlerinin de tesir ettiği söylenmiştir.²⁰

Kûfe ekolünün kendine ait hususiyetlerinden bazıları şunlardır:

- a) Kûfe mektebi mesâilden yılmaz, fetvâ vermekten çekinmezdi.
- b) Hz. Peygamberin sünnetinde daha seçici davranmışlardı.
- c) Medîne’de olan taklid havası burada fazla hissedilmezdi.²¹
- d) Farazî fikhî kullanır; kıyas ve istidlal gibi aklî muhakeme ile şer’î hüküm üretirlerdi.
- e) Fıkıhlarını daha çok Kitap ve sünnetten anlaşılan illetler üzerine bina etmişlerdi.

3.B. Medîne

Kur’ân-ı Kerîm’in nüzulünün tamamlandığı ve asr-ı saadetin yaşandığı Medîne şehri, İslam’dan ve peygamberimizin hicretinden kısa bir süre sonra ilimle dolmuştu. Hz. Peygamberin vefatından sonra sahâbe çeşitli şehirlere cihad, irşad, tebliğ, valilik vb. görevler için dağılmış olsa da Medîne’de bulunan sahâbenin sayısı diğer şehirlerden daha çoktu.

¹⁷ Mehmet Erdem, “Hanefî Mezhebinin Önemli Sahâbî Referanslarından Biri Olarak Hz. Ali”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16/2 (2011): 30.

¹⁸ Ali Yüksek, “İslam Hukuk Tarihinde Kûfe’nin Yeri”, *Turkish Studies*, sy. 9/5, (2014): 2168; Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi” *TDV c. 16* (y.y. TDV Yay., 1997), 1-21.

¹⁹ Hanefî mezhebinin oluşumunda çok büyük etkisi bulunan Esved İbn Yezîd en-Nehaî, Şureyh İbnu’l-Hâris el-Kâdî, Mesrûk İbnü’l-Ecda’ el-Hemadânî, İbrahim en-Nehaî gibi tabiûn âlimlerinin birçoğu Muâz b. Cebel’in öğrencisidir. M. Yaşar Kandemir, “Muâz b. Cebel” *TDV c. 30* (İstanbul: TDV Yay., 2005), 338-339; Dolayısıyla “Muâz b. Cebel’in fikhî anlaşılmasından Hanefî fikhî anlaşılabilir” şeklindeki çıkarım haklı bir gerekçe olarak görünmektedir. Bu ifade Sayın Doç. Dr. Nazım Büyükbaş hocamızın tez değerlendirmesinde elde edilmiştir.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Esad Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Re’y Taraftarları* (Ankara: DİB Yay., 1961), 51; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 309; Ali Yüksek, “İslam Hukuk Tarihinde Kûfe’nin Yeri”, sy. 9/5 (2014): 2165-2178; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: DİB. Yay., 4. Baskı, 2012), 45.

²¹ Bu konuda bk. Esad Kılıçer, *a.g.e.*, 58.

Medîne’de zaman zaman yeni olaylarla, değişik düşünce ve fikirlerle karşılaşılrsa da diğer şehirlere oranla oradaki değişim daha yavaştı. Bu yüzden Medîne’de mevcut olan ilmî ve dînî birikim Medînelilerin ihtiyacını karşılıyordu. Bir problem olduğunda Medîne uleması zaman zaman re’ye başvursa da²² genelde nasları ve hadisleri araştırarak problemi çözmeye muktedir oluyorlardı.

Medîne (Ehl-i eser) mektebinin ortaya çıkmasında etkili olan sahâbenin sayısı çoktur. En etkili olanları ise Hz. Ömer, Hz. Âişe, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Ömer’dir. Tâbiûndan ise Saîd b. el-Müseyyib, Kâsım b. Muhammed ibn Ebî Bekir, Urve b. Zübeyr, Hârice b. Zeyd ibn Sâbit, Ebû Seleme Abdurrahman b. Avf, Ubeydullah b. Utbe ibn Mes’ûd, Süleyman b. Yesâr gibi âlimlerdir.²³

Medine ekolünün bazı hususiyetleri şunlardır:

- a) Rivâyet geleneği Medîne’de daha çoktu.
- b) Fıkıhlarını daha çok nasların ve hadislerin anlaşılması üzerine kurmuşlardı.
- c) Genelde Medîne ulemâsının ittifakını icmâ kabul ediyorlardı.
- d) Henüz gerçekleşmemiş meseleler hakkında hüküm vermezlerdi.

Yine İmam Mâlik haber-i vâhid karşısında -şayet çelişirse- Medîneliler’in amelini tercih ederdi. Sebebi ise bin kişinin bin kişiden rivayetini, tek kişinin tek kişiden rivayetinden daha üstün görmesidir. Ama o, Medîneliler’in amelinin tüm insanlara dayatılmasına karşıydı. Hatta Harun Reşid İmam Mâlik’in kitabı olan *el-Muvatta*’yı tüm Müslümanların uyması gereken bir kanun kitabı olarak tayin etmek istemiş, İmam Mâlik ise buna razı olmamıştır. Çünkü sahâbenin değişik beldelere dağıldığını ve hepsinin bilgisinin farklı farklı olduğunu ifade etmiştir.²⁴

Netice olarak yukarıda zikredilen Kûfe (Irakıyyûn, Ehl-i rey) mektebinden tâbiûn döneminde yeni bir hukuk ekolü doğmuştur. Bu ekol, kurucu imamı olan Ebû Hanîfe’ye nispetle “Hanefî mezhebi” olarak meşhur olmuştur.

Şimdi bu mezhebin kurucu imamının hayatına kısaca bakmak istiyoruz.

²² Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener vd., 2: 487; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 43.

²³ Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, 74; Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Re’yi Taraftarları*, 50.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöglü, 134.

4. HANEFÎ MEZHEBİNİN KURUCU İMAMI EBÛ HANÎFE

4.A. Doğumu ve Nesebi

Asıl ismi Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ olan, fakat “İmâm-ı Âzam” veya “Ebû Hanîfe” diye anılan Ebû Hanîfe (80/699) yılında Kûfe’de doğup (150/767) yılında Bağdat’ta vefat etmiştir.²⁵

Nesebiyle ilgili Fârisî olduğu, Türk olduğu, büyük dedesinin köle olduğu gibi çeşitli tartışmalar vardır. Ancak torunu İsmail b. Hammad’dan nakledildiğine göre adı Nu'mân b. Sabit b. el-Merbuzân olan Ebû Hanîfe’nin nesebi hür ve Fârisî oğullarındandır; onlara kölelik hiç vaki olmamıştır.²⁶ Dolayısıyla kesin olarak bilinen, Ebû Hanîfe’nin Arap asıllı olmadığıdır.

Ona künye olarak Ebû Hanîfe denmesinin sebebi de kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü Hanîfe isminde bir kızı yoktur. Bir erkek evladı vardır ve adı da Hammad’dır.

İslam hukuk tarihçilerine göre Nu'man b. Sabit’e bu lakabın verilmesi Irak halkının dilinde “hanîfe” diye adlandırılan diviti²⁷ sürekli kullanmasından veya “hanîfe” kelimesi nâsik (âbid) Müslüman manasına gelip onun da çok ibadet etmesinden dolayı ya da Hanefiler için baba yerinde kaim olduğu için bu lakabın verildiği söylenmektedir.²⁸

Nisbesi hakkında da farklı rivâyetler mevcuttur. Mesela ipek kumaş satan kişi manasında “Hazzaz”, doğup büyüdüğü şehre nispetle “Kûfi”, dedesi Zûta’nın Teymullah b. Sa’lebe’nin mevlâsı²⁹ olması sebebiyle de “Teymî” nisbesiyle anılmıştır.³⁰

Ebû Hanîfe’nin tâbiûndan veya etbâu’t-tâbiûnden olup olmadığı da tartışılmıştır. Onun iki, üç, dört ve yedi sahâbeye ulaştığına dair rivâyetler zikredilir. Müelliflerin

²⁵ Doğumuyla ilgili h. 61, 70, 80 olmak üzere üç farklı rivâyet olmakla beraber müelliflerin çoğu h. 80’i tercih ederler.

²⁶ Bu konuda bk. Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 16.

²⁷ İctihad ederken meselelerin başını yazıp kaydetmek için yanlarında sürekli divit bulundurmak âdeti mürekkep hokkasına da Arapça’da “hanîfe” denilmesi İmâm-ı Âzam’ın “Ebû Hanîfe” diye künyelenmesine sebep olmuştur diye ifade edilir.

²⁸ Bu konuda bk. İbn-i Hacer El-Heytemî, *Fıkhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, çev: Manastırlı İsmail Hakkı (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009), 88.

²⁹ Buradaki mevlâ arap olmayan manasındadır.

³⁰ Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *TDV* c. 10 (İstanbul: TDV Yay., 1994), 131-138.

çoğu yedi tane sahâbeye ulaştığını bu sebeple tâbiinden olduğunu, bir kısmı ise etbâu't-tâbiinden olduğunu söyler.³¹

Ebû Hanîfe tâbiinin diğerleri gibi rivâyet ettiği hadisleri ve bu hadislerin senedlerini vermektedir. Çünkü onun zamanında hadislerin yazılması henüz yaygınlık kazanmasa bile hadislerin senedlerini vermek yaygındı.

4.B. Hocaları

Ebû Hanîfe'nin hocalarının sayısı kimilerine göre 100 kişi civarında iken³² onun hayatının ele alındığı çeşitli menakıb kitaplarında 4000 kadar³³ hocadan ders aldığı rivâyet edilir. Kûfe'nin ilmi yapısı göz önüne alındığında bu sayı gariipsenmeyecek bir sayıdır.³⁴

Ebû Hanîfe hayatı boyunca 55 defa hacca gitmiş ve her gittiğinde ilim meclislerini ziyaret etmiş, oradaki âlimlerle görüşmüştür. Hatta o, Kûfe'de gördüğü siyasî baskı yüzünden Mekke'ye taşınmış, 6 yıl burada kalmıştır. Mekke'de Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687) tâbiûndan olan öğrencilerine de öğrenci olmuştur.

Ebu Hanîfe'nin hocalarıyla ilgili şöyle bir olay nakledilir: Abbasî halîfesi Ebû Ca'fer Mansûr, "Ey Nu'mân, ilmi kimlerden tahsil ettin?" diye sormuş, o da "Talebeleri vasıtasıyla Hz. Ömer'den, yine talebeleri vasıtasıyla Hz. Ali'den ve yetiştirdikleri talebeleri vasıtasıyla Abdullah İbn Mes'ûd'dan... ve yine kaydedeyim ki, Abdullah İbn Abbas da çağının yeryüzündeki en büyük bilgini idi"³⁵ diye cevap vermiştir.

Ebû Hanîfe'nin içerisinde bulunduğu Kûfe ortamının onun ilim ve fikir düşüncesine büyük katkısı olmuştur. Fakat o daha çok 28 yıl yanından hiç ayrılmadığı ve kendisinden sonra onun ilim halkasında hoca olduğu Hammad b. Ebî Süleyman'dan (ö. 120/738) etkilenmiş, onun ismini oğluna vermiştir.

Müellifler tarafından Ebû Hanîfe'nin Abdullah b. Abbas'ın azatlısı İkrime'den (ö. 105/723), Abdullah b. Ömer'in azatlısı Nâfi'den (ö. 117/735), Mekke fakihî Atâ b. Ebî Rebâh'dan (ö. 114/732), Zeyd b. Ali (ö. 122/740), Muhammed el-Bâkır (ö.

³¹ Bu konuda bk. Muhammed Murtaza ez-Zebidi, *Hayratü'l-Hisan fi Menakibi'l-İmami'l-A'zam Ebi Hanife en-Numan*, Thk. Muhammed Âşık İlahi es-Sebernî (Lübnan: Daru'l-Kalem, ts.), 48; el-Heytemî, *Fıkhın Sultani İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe*, çev: Manastırlı İsmail Hakkı, 90.

³² Mehmet Cemal, *Ebû Hanîfe*, 18.

³³ Bu konuda bk. Ali Pekcan, *İmam-ı Azam Ebu Hanife Fıkhın Bedene Bürünüşü* (İstanbul: Gelenek Yay., 2015), 15.

³⁴ Kûfe, Emevî zulmünden kaçan sahâbenin sığınağı olmuştur. Bu yüzden çeşitli sayılar verilmekle birlikte 1500 kadar sahâbenin oraya yerleştiği ifade edilmişti. Bk. Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi" *TDV c. 16* (y.y. TDV Yay., 1997), 1-21.

³⁵ Mehmet Cemal, *Ebû Hanîfe*, 25.

114/733), Cafer Sâdık (ö. 148/765) ve Ebû Muhammed b. Hasan (ö. 145/762) gibi hocalardan da ders aldığı³⁶ ifade edilirken onun hayatını/fıkhnı etkileyen belli başlı hocaları ve ilim silsilesini tablo halinde şu şekilde göstermek mümkün olur;

Tablo 1 Ebû Hanîfe'nin İlim Silsilesi

Sahâbe tabakası	Muaz b. Cebel	(ö. 17/638)
	Ömer b. el-Hattab	(ö. 23/644)
	Abdullah b. Mesûd	(ö. 32/652)
	Ali b. Ebî Tâlib	(ö. 41/661)
	Abdullah b. Abbas	(ö. 68/687)
Tâbiûn tabakası	Alkame b. Kays en-Nehaî	(ö. 62/682)
	Mesruk b. Ecda' Hemdanî	(ö. 63/683)
	Esved b. Yezid en-Nehai	(ö. 75/694)
	Şurayh b. Haris el-Kindî	(ö. 80/699)
Etbâu't-tâbiîn tabakası	İbrahim en-Nehaî	(ö. 96/714)
	Amir b. Şerâhil eş-Şa'bî	(ö. 104/722)
	Hammad b. Süleyman	(ö.120/738)
	Ebû Hanîfe	(ö. 150/767)

4.C. Talebeleri

Ebû Hanîfe'nin talebelerinin sayısı hakkında kimi müellifler 800 civarında olduklarını³⁷ kimileri ise onların 4000 civarında olduğunu söyler.³⁸

Bu sayıların farklı farklı olmasında, Ebû Hanîfe'nin yaşadığı yılların İslam'ın en parlak dönemi olması, Kûfe gibi ilmin merkezlerinden olan bir şehirde yaşaması, ilimlerin daha yeni yeni birbirinden ayrılmaya başlaması, ilme olan rağbetin ve talebenin çok olması, 30 sene gibi bir süre hocalık yapması ve şahsî gayreti gibi etkenler sayılabilir.

Özellikle çarşı pazarda irşad faaliyetleri ve öğrencilerin ders alma süresi de belli olmadığı göz önüne alınırsa, talebe sayısı bakımından mübalağalı da olsa sayı vermek gerçeği yansıtmayabilir. Ancak fıkıh tarihçilerinin ittifak ettikleri husus onun talebelerinden 560 kişinin fıkıhlarıyla şöhret bulduklarıdır. İçlerinden 36 kişinin icihad edebilecek seviyeye ulaştığını, 28'nin kadılık makamına, 6'sının fetvâ makamına ve 2'sinin de hem fetvâ hem de kadılık makamına ehil olduklarını, ayrıca kadı yetiştirecek

³⁶ Bu konuda bk. Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 20.

³⁷ Heytemî, *Fıkıhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*, çev: Manastırlı İsmail Hakkı, 100.

³⁸ Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, 90.

seviyeye geldiklerini Ebû Hanîfe kendisi ifade etmiştir.³⁹ Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebeleri şunlardır;

Tablo 2 Ebû Hanîfe'nin Önde Gelen Talebeleri⁴⁰

İmam Ebû Yusuf	(ö. 182/798)
İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî	(ö. 189/805)
İmam Züfer İbn Hüzeyl	(ö. 158/775)
Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî	(ö. 204/819)
Nuh b. Ebî Meryem	(ö. 173/789)
Kâsım b. Ma'n	(ö. 175/791)
Yahya b. Zekeriyya	(ö. 183/799)
Esed b. Amr el-Becelî	(ö. 190/806)
Hafs b. Gıyâs	(ö. 194/810)
Veki b. el-Cerrâh	(ö. 197/812)
Ebû Mutî' el-Belhî	(ö. 199/814)
Âfiye İbn Yezîd	(ö. 161/777)
Dâvûd et-Tâî	(ö. 165/781)
Yusuf İbn Halid es-Semtî	(ö. 189/804)
Abdullah b. Mübârek	(ö. 181/797)
Fudayl b. İyâz	(ö. 187/803)

Öğrencilerinden en çok meşhur olan ve görüşleri mezhepte kimi zaman kendisinin görüşüne dahi tercih edilen en meşhur öğrencileri Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Hasan b. Ziyad'dır.

Ebû Hanîfe talebelerine ders vermenin yanında onlara karşı müşfik bir baba gibiydi; onlara nasihat eder, ihtiyaçlarını giderir, fakir olanlarına burs verirdi.⁴¹

4.D. İlmî Şahsiyeti

Ebû Hanîfe'nin bulunduğu şehir olan Kûfe'de sarf, nahiv, edebiyat ve kelim gibi ilimlerin üstadları bulunuyordu. Ebû Hanîfe çok küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi; kıraat ilmini o zamanın yedi kurrasından birisi olan İmam Âsım'dan öğrendi.

³⁹ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener vd., 2: 443.

⁴⁰ Bu zatların biyografileri için bk. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara: DİB. Yay., 3. Baskı, 2013).

⁴¹ Öğrencilerine maaş vermesi hakkında Ebû Yusuf'tan nakledilenler için bk. Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir İbn-i Hallikân, *Vefeyâtü'l-E'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân* (Beirut: Dâr-u Sâdır, ts.), 6: 380.

Bundan sonra Ebû Hanîfe kelim ilmini seçmiş ve bu ilimde derinleşmiştir; öyle ki onun bu ilimde parmakla gösterilir hale geldiği ifade edilir. Ebû Hanîfe devrinin ve içinde bulunduğu ortamın da etkisiyle birçok Şii ve Mu'tezilî âlimlerle münâzaralar yapmıştır.⁴²

Ebû Hanîfe kendi kendine ilimleri sorguladığını ve şöyle bir karar aldığını ifade etmektedir; fıkıh bilmeden ne dînî vazifeler doğru edâ edilebilir ne dinin emirleri gerçekleştirilebilir ne de ibâdet yapılabilir. Yine kendi ifadesiyle,

“Kendi kendimi yokladım ve şu sonuca vardım. Geçmiş olan sahâbe ve tâbiûn bizim anlamaya çalıştığımız şeylerin hiçbirini gözden kaçırmamışlar, hepsini anlamaya çalışmışlardı. Onlar meseleleri anlamakta bizden daha yetkin ve daha iyi kavıyorlardı. Onlar cedelden de uzak duruyorlardı. Onların uğraşısı şerîat ve fıkıh konularıydı. Fıkıh meclisleri tertip ederek birbirlerini fıkha yönlendiriyorlardı. İşte ben, bu büyük insanların metotlarını görünce tartışma, mücadele ve kelim konularını irdelemeyi bıraktım.”⁴³

Ebû Hanîfe'nin kıraat, hadis, kelim ve şiir ilimlerini derinlemesine tahsil ettiği⁴⁴ özellikle de kelim ve fıkıhta parmakla gösterilen kişilerden olduğu ifade edilir.

⁴² Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 36.

⁴³ Mehmet Cemal, *Ebû Hanîfe* (İstanbul: Beyan Yay., 2013), 17.

⁴⁴ Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 18.

BİRİNCİ BÖLÜM

HANEFÎ MEZHEBİNİN YAPISIYLA İLGİLİ TEMEL KARAKTERİSTİĞİ

İslam hukuk mezhepleri içerisinde sistematik şekilde en erken tarihlerde oluşmaya başlayan Hanefî mezhebinin yapısına bakıldığında, o fıkıh/hukuk üretme konusunda bir akademiye benzetilebilir. Farklı ihtisas alanlarına sahip kişilerden oluşan Ebû Hanîfe'nin ders halkasının kendisine has bazı özellikleri bulunmaktadır.

Mezhep “Hukûkî Eğitim Metotları” ve “Fıkıhın Temel Özellikleri” açısından incelendiğinde onun temel olarak; özgür düşüncüyü esas aldığı, naslar arasında dengeyi gözetken, insanlar arasında uygulanabilir, devlet yönetimine hitap edebilen ve dinamik bir fıkıh sistematigi oluşturmaya gayret ettiği görülmektedir. O bu dinamiklik sayesinde, belki de kuruluşundan itibaren birçok imparatorlukların yıkıldığı ve fikir akımlarının unutulduğu, fakat kendisi inkırâza uğramak bir yana, sürekli ilmî ve fikrî altyapısını güçlendirmiş, bir taraftan da müntesiplerinin devamlı olarak çoğalmasını sağlamıştır. Elimizdeki çalışmada, “Yapısıyla İlgili Karakteristigi” incelenirken bu dinamikliğe zaman zaman atıflar yapılacaktır.

1.1. FIKHÎ EĞİTİM METOTLARI

Hanefî mezhebi, hukûkî eğitim metotları açısından incelendiğinde (farazî fıkıh konusunda değinileceği üzere) ileride meydana gelecek yeni ictehad sahalarına hazırlanmak için oluşturulmuş bir topluluğa benzetilebilir.

Özellikle mezhepte önemli bir yeri olan Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in daha sonra devlet yönetimi içerisinde aldığı görevlerde dikkate alındığında, bu hazırlığın yerinde bir hazırlık olduğu söylenebilir.

Nazarı dikkatimizi çeken diğer bir husus da Ebû Hanîfe'nin hocası Hammad b. Ebî Süleyman'ın (ö. 120/738) vefatından sonra, oğlunun medresenin başına geçmiş olmasıdır. Ne var ki, bunun üzerine ders halkası dağılmış ve bu durumu gören Ebû Hanîfe'nin akranı veya kendisinden daha büyük yaşta olan bazı ders arkadaşları onu medresenin baş hocası olarak seçmek istemişler, ancak o bu teklifi kabul etmek için en

az oniki kişinin bütün bir sene derslerinde hazır bulunmasını şart koşturmuş.⁴⁵ Dolayısıyla istişâre ve özgürlükçü düşünce mezhebin kuruluşundan itibaren temel özelliği olmuştur.

1.1.1. Şûrâ/İstişâre Usûlü

Ebû Hanîfe ders işlerken fikhî meseleleri tek tek ortaya atar; delillerini ve hükümlerini söyledikten sonra öğrencilerini dinler, kendi görüşünü söylerdi. Daha sonra kimi kelam kimi hadis vb. alanlarda mâhir olan öğrencileri konuyu derinlemesine incelerdi. Herkes bulduğu delilini ve görüşünü derste izah eder, böylelikle doğru olan görüş ortaya çıkardı.

Her bir talebe kendi görüşünü söylemekte özgürdü. Bazen bir meselenin çözümünün bir ay sürdüğü olurdu. Meselenin çözümü bulunduğu zaman da medreseden “Allâhü Ekber” nidaları yükselirdi.⁴⁶

Bir mesele hakkında kimi zaman bir, kimi zaman da birkaç görüş ortaya çıktığı olurdu; daha sonra talebelerinden birisi bu çıkan sonucu imla ederdi.

1.1.2. Tartışma Usûlü

Ebû Hanîfe talebeleriyle müzâkere ve münâkaşa şeklinde ders yapardı. Hatta onun ders meclisini “özgür bir tartışma platformu” şeklinde değerlendiren müellifler olmuştur.⁴⁷ Mis’ar b. Kidâm onun ders verme usûlünü şöyle anlatıyor:

“Ebû Hanîfe’nin talebeleri sabah namazını müteakip ihtiyaçlarını görmek için dağılırlar, sonra onun dersinde bulunmak üzere toplanırlardı. İmam Ebû Hanîfe gelip yerine oturur ve sorusu olan veya bir mesele üzerinde münâkaşa etmek isteyen var mı? diye sorardı. Bunun üzerine her taraftan sesler yükselirdi. Allah İslam’da şanı büyük olan böyle bir kimse sayesinde bütün bu sesleri sükûnete kavuşturdu.”⁴⁸

⁴⁵ Mehmet Cemal, *Ebû Hanîfe*, 28.

⁴⁶ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü (Ankara: DİB. Yay., 5. Baskı, 2005), 101.

⁴⁷ Bu konuda bk. Ferhat Koca, “Hanefi Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler”, *İslâmî İlimler Dergisi*, sy. 1 (Bahar 2008), 94.

⁴⁸ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener vd., 2: 442.

1.1.3. Soru Cevap Usûlü

Ebû Hanîfe diğerk imamların aksine dersi doğrudan olarak imla ettirmezdi. Kimi zaman günlük hayatta kendisine gelen soruları talebeleriyle soru cevap şeklinde müzâkere eder, konu hakkında araştırma ödevleri verir ve bu şekilde talebelerinin gelen sorular karşısında cevap verme kabiliyetinin gelişmesine katkıda bulunurdu.⁴⁹

1.1.4. Mesele Çöz(dür)me Usûlü

Ebû Hanîfe'nin ders işleme metotlarına bakıldığında; ona göre ilmin bilgi yığmak için değil, bu bilgileri fûrû' meselelere tatbik etmek için olduğu görülür. Çünkü o derste ele alınan meseleler üzerinde birkaç gün durur, mesele hakkında bir hadis veya eser var mı öğrencilerinden araştırmalarını isterdi. Bu şekilde onların araştırma ve meseleyi çözme yetilerini de geliştirmiş olurdu.⁵⁰

Onun bu metodlarının talebelerini meseleleri incelemeye alıştırdığı, hüküm verme ve günlük fikhî problemleri çözme kabiliyetlerini geliştirdiği söylenebilir.⁵¹ Dolayısıyla onlara hazır meseleleri verip ezberlemelerini istemediği de anlaşılmiş olmaktadır.

1.1.5. İlk İmamların Düşünce Sistemlerinin Anlaşılması Usûlü

Ebû Hanîfe'nin delil getirme ve istinbatta derine inen bir kimse olduğu ifade edilir. O bir meselede bir sonuca vardığıysa, muhakkak bir delili vardı. İmam Mâlik onun bu özelliğini şu şekilde övmüştür: "Ebû Hanîfe şu direğin altından olduğuna dair delil getirmek istese, buna güç yetirebilecek kabiliyette biridir."⁵²

Dolayısıyla görülen o ki, istinbatta bu kadar derine inen bir imamın ve öğrencilerinin mezhebine göre fetvâ vermek ve bu mezhebi taklit etmek ancak düşünce sistemlerinin ve istinbat metotlarının anlaşılmasıyla mümkün olabileceğidir.

Bu yüzden mezhebin teşekkül döneminden sonraki eğitim sürecinde ve ele alınan kaynaklarda bu çaba açıkça görülmektedir. Örnek olarak,

⁴⁹ Bu konuda bk. Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler", 68.

⁵⁰ Bu konuda bk. Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler", 63-97.

⁵¹ Bu konuda bk. Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler", 66; Osman Keskiöğlü, *Fakih Sahâbiler ve Mezheb İmamları* (Ankara: DİB. Yay., Pars Matbaası, 3. Baskı, 1975), 56.

⁵² Muhammed b. Abdullah b. Yusuf ez-Zeyla'î, *Nasbû'r-Râye Li Ehâdisi'l-Hidâye* (Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1987), 37; Mustafa Sıbaî, *Es-Sünnetü ve Mekânetühâ Fi't-Teşri'l-İslâmî* (Şam/Lübnan: Dâru'l-Varâk-Dâru İbn-i Hazm, 2010), 600.

- İlk imamlardan müstakil usûl-i fıkıh eserleri nakledilmese de ilk imamların usûlüne göre daha sonradan usûl-i fıkıh eserlerinin telif edilmesi

- Fürû' fıkıh kaynakları içerisinde usûl-i fıkıh kaidelerinin bulunması ve yeni meselelerin bu kaidelere dayandırılması

- Verilen fetvâlardaki illetlerin ilk imamların fetvâlarındaki illetlere dayandırılması

- Mezhep içerisinde aşırı savrulmaların olmaması ve mezhebin kaynaklarında bütünlüğün olması

- Farazî fıkıh uygulamasının mezhep içerisinde etkin bir şekilde kullanılması gibi örnekler ilk imamların düşünce sistemini ortaya koyan olay ve olgulardır.

İlk imamların düşünce sisteminin anlaşılmasının birçok faydası bulunmaktadır. Kişi fetvâ verme salahiyetine sahip kişilerden ise, ilk imamların metodunu kullanarak verdiği fetvâlarda mezhep tutarlılığını ve bütünlüğünü sağlamış olur; mukallit ise müctehidlerin hevâlarına göre fetvâ uydurmadıklarını, verdikleri fetvâları Kur'an, Sünnet vb. kaynaklardan bir bütünlük içerisinde verdiklerini öğrenecek ve gönül huzuruyla ibadetini yapacaktır.

Yine mezhepte yaygın olan fukaha taksiminde III. tabaka olan "meselede müctehid" tabakasından son tabakasına kadar (tahric, tercih, mukallitler, sırf mukallitler) tamamının vazifesi, ilk imamların düşünce sistemine göre meseleleri ele alma olarak telakki edilir.⁵³

1.2. FIKHİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Bazı müelliflere göre Ebû Hanîfe fıkıh ilmini öğrencilerine imlâ ettirerek tedvin eden onu bablara ayıran ve hatta ilk ortaya koyan kimsedir.⁵⁴

Ebû Hanîfe'nin fikhı Abbasî halîfesi Ebû Ca'fer b. Mansûr'un sorusuna verdiği cevaptan da anlaşıldığı gibi,

- o Maslahata dayanan Hz. Ömer fikhını,
- o Rey'e dayanan Muâz b. Cebel'in fikhını⁵⁵

⁵³ Bu konuda bk. Osman Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku* (Ankara: DİB. Yay., ts.), 460; II. Tabakada dahi olanların ilk imamın usûlüne uygun olma şartı koşanlar için bk. İbn Abidin, *Ukûd-u Resmî'l-Müftî* (Kahire: Dâr'ul-İhsân, 2016), 76.

⁵⁴ Ahmed Sa'îd Havvâ, *El-Medhal İlä Mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe En-Nu'mân* (Cidde: Dâru'l-Endülüsî'l-Hazrâi, 2002), 77.

⁵⁵ Bu ifade Sayın Doç. Dr. Nazım Büyükbaş hocamızın tez değerlendirmesinde elde edilmiştir.

- Şer'î hakikatleri araştırıp ortaya koymak için yapılan istinbata dayanan fıkıh,
- Tahrîce dayanan Abdullah ibn Mesûd fikhını,
- Kur'ân âlimi olan Abdullah ibn Abbas'ın fikhını kapsadığı ifade edilir.

Yine Hanefî fikhını derinden inceleyen bazı müellifler Hanefî fikhının temel özellikleri hakkında şu kanaatlere sahip olmuşlardır:

- Muamelat ve ibadetlerde kolaylık,
- Fakir ve zayıfın korunması,
- İnsanın tasarruflarının imkân nispetinde meşrû sayılması,
- İnsan ve insanlık hürriyetinin gözetilmesi,
- İmam'ın (devlet başkanı) şahsında devletin hâkimiyetinin gözetilmesi⁵⁶ gibi.

Bu maddeler II. Bölümde ele alınacağı için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

1.2.1. Fıkıhta Yeni Bir Mecerâ: Nakilcilikten Tefekkür ve İstidlâle

Dört mezhebe bakıldığında Hanefî mezhebi hariç, diğer mezheplerin daha çok nakil merkezli oldukları söylenebilir.

Medîne'de çok fazla yeni olay meydana gelmediğinden orada neş'et eden Mâlikî mezhebinde yeni istinbat metodları kullanmadan mevcut hadisler ile istidlal edilerek problemler çözülebiliyordu. Bu yüzden Mâlikî mezhebinde nakil ve Medîne ameli ön plana çıkmıştır.

Şâfiî mezhebi ise hadis merkezlidir ve daha çok lafızlara bağlılığıyla ön plana çıkmıştır.

Hanbelî mezhebi Ahmed b. Hanbel'in "fakih" olmaktan ziyade "muhaddis" olarak tanınması, kendisine sorulan sorularda reyle hüküm vermektan kaçınıp daima naslarla cevap vermesi ayrıca görüş ve fetvalarının arkadaş ve öğrencileri tarafından toplanması sebebiyle bir konuda birçok görüş nakledilmesiyle tanınmış; hukukî muamele ve akitlerin şart ve çeşitleri konusunda sübjektif iradeyi (niyet) savunması, gelişen hayat karşısında muamelât konularında gerekli olan canlılık ve seyyaliyeti onlara kazandırmış ve bu konularda çerçeveyi çok geniş tutmalarıyla meşhur olmuşlardır.⁵⁷

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Esad Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Re'y Taraftarları* (Ankara: DİB. Yayınları, 1961).

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Koca, *Ahmed Bin Hanbel* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 135-137.

Hanefî mezhebinde ise, Kûfe'nin yapısına bağılı olarak hadislerin sıhhati için çeşitli kriterler getirilmiş, bunun yanında farklı istinbat metotları kullanılmıştır. Bunlar hadisleri şer'î ve aklî esaslara arz etmek, kıyas ve istihsana çokça başvurmak, kaidelere bağılı kalmak ve özellikle kıyasın temeli olan illeti bulma meselesine odaklanmak olarak gösterilebilir.

1.2.2. Farazî Meselelerde İctihad ve Faydaları

Farazî fıkıh henüz meydana gelmeyen, meydana gelme ihtimali olan veya olmayan meseleler hakkında şer'î delillerden istinbât edilerek meydana gelmiş gibi hüküm verilmesidir. Farazî fıkıh "el-fıkhu't-takdîrî" ve "el-fıkhu'l-iftirâzî" de denir.⁵⁸

İslam hukuk tarihi müellifleri farazî fıkıhı sadece Ebû Hanîfe'nin kullanmadığını söylemişlerdir. Ancak onun nasları anlamakta derinleşmesi, farazî fıkıhı biraz daha fazla kullanmasına neden olmuştur. Ebû Hanîfe nasların illetlerini araştırdığı için aynı illete sahip olan ve henüz meydana gelmeyen olaylara cevap bulma yöntemi/girişimi ile öğrencilerinin fıkıh melekelerini geliştiriyordu.

Bir doktorun öğrencilerine hastayı muayene etmeden önce kadavra ile talim yaptırması, bir hatibin topluluklar önüne çıkmadan yazdığı şiiri tekrar etmesi nasıl normal bir olgu ise, bir fakih için de farazî fıkıhı kullanmak o şekilde normal bir olgu olarak görülmelidir.

Bu konuda Ebû Hanîfe'nin temel prensibi bela gelmeden önce hazırlanmak⁵⁹ veya öğrencilerini hazırlamaktı. Zira yeni fikir ve kültür akımlarıyla tanışan öğrencilerin yeni problemler karşısında çözüm üretebilmeleri için böyle bir uygulama gereklidir.

Farazî fıkıhın üç temel faydasının olduğu söylenebilir. Bunlar; benzer olaylara benzer çözümlerin getirilmesi, mezhep içinde fıkıh melekelerini geliştirmesi, ilk imamların düşünce sisteminin anlaşılması. Bu faydaların ilk ikisini örnekleriyle inceleyelim:

⁵⁸ Bazı müellifler bunların farklı şeyleri ifade ettiğini söylerler. Bk. Soner Duman, "Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Takdîrî Hüküm Olgusu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26 (2012), XIV: 26.

⁵⁹ Bu sözü söylemesi şöyle bir hadise karşısında meydana gelmişti. Katâde Kûfe'ye geldiği zaman Ebû Hanîfe ona geldi ve: "Ey Ebû Hattab, bir adam ailesini bırakıp gitse, karısı yıllarca ondan haber almasa ve kaybolan kocası ölmüştür zannıyla başka kocaya varsa, sonra birinci kocası çıkarsa gelse bu meseleye ne dersin?" Katâde: "Bu mesele vuku buldu mu?" dedi. Ebû Hanîfe: "Hayır." Katâde: "Öyleyse vuku bulmayan bir şeyi bana ne diye sorarsın?" Ebû Hanîfe: "Biz bela gelmeden önce hazırlanırız, bela gelip çatınca nereden girip nereden çıkacağımızı bilelim diye." Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöglü, 257; Ferhat Koca, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler", sy. 1: 68.

1.2.2.1. Benzer Olaylara Benzer Çözümlerin Getirilmesi

Bazı fikhî meselelerde bir olayın hüküm açısından çeşitli yönleri vardır. Bu yönleri alt alta sıralamak hem uzun zaman ister hem de kitap açısından ciltlere sığmayacak kadar malumat/meselenin yazılmasını gerektirir. Oysa yazı dilinde çok malumatı az ve öz kelamla ifade etmek daha güzeldir.

Bu metodun farklı ve benzer meselelerin aynı hüküm altına girdiğini görme açısından çok faydalı olduğu ve okuma kolaylığı sağladığı söylenebilir. Önceleri ciltli kitapları almanın ve taşımının zorluğu da düşünüldüğünde muhtasar ve malumat yönünden zengin olan kitapların kıymetinin takdir edilemeyeceği aşikârdır.

Farazî fıkıhla ilgili örneklere Hanefî mezhebinin tüm kitaplarında rastlamak mümkündür. Mesela, mezhepte mütûn-i erbeadan olan *Muhtâr* adlı kitabın *Kitâbü'l-İhtiyâr Li-Ta'lîlî'l-Muhtâr* adlı şerhinden suların hükmü konusunda bir örnek inceleyelim: Durgun ve akan suya düşen necaset anlatıldıktan sonra suda doğan ve suda yaşayan hayvanların ölümünün suyu fesada uğratmayacağı ifade edilir. Delil olarak da *هو الطهور ماؤه الحل ميتته* hadisi⁶⁰ getirilir ve şöyle denir:

“Bu hadisi şeriften devamlı suyun içinde olan ve suyun içinde ölen hayvan necis değilse, ölümüyle suyun pis olmadığı bilgisine ulaştık. Çünkü bu hayvanlarda suyu necis yapan kan yoktur, kan sahibi hayvanlar suda doğmazlar.”⁶¹

Buradan sonra meselenin benzer ve farklı yönler aynı hükme bağlanarak farazî yönleriyle çeşitlendirilir.

“Aynı şekilde şayet bu hayvan suyun dışında ölse, daha sonra suya düşse hüküm açıkladığımız gibidir. Velew ki, bu hayvan suyun dışında sirke, süt gibi bir şeyin içinde ölse İmam Muhammed'den rivâyet edildiğine göre, bu sirke veya süt fesada uğramaz.”⁶²

Parağrafta iki cümle ile birbirine benzeyen birçok olay çözüme/hükme kavuşturulmuştur. Bu hükümler müctehide sorulmuş veya sorulmamış olabilir. Fakat meselenin tüm yönleri ele alınmış muhtemel soru(n)lara da kısa ve veciz cümlelerle cevap verilmiştir.

⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 41; Tirmizî, “Tahâret”, 52.

⁶¹ Abdullah b. Mahmud b. el-Mevsilî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîlî'l-Muhtar* (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2010), 1: 22.

⁶² Abdullah b. Mahmud b. el-Mevsilî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîlî'l-Muhtar*, 1: 22.

1.2.2.2. Fıkıh Melekesinin Geliştirilmesi

Farazî fıkıh, mezhep içerisinde fıkıh melekesini geliştiren önemli bir unsurdur. Fıkıhın henüz tedvin edilmediği, insanların kitaplara ulaşma, okuma ve anlama imkânlarının sınırlı olduğu, hukûkî/fikhî anlamda problemlerin çözüme kavuşturulabileceği tek merkezin müctehid ve kadıların olduğu bir dönemde fıkıh melekesine sahip öğrenci yetiştirmenin önemi aşikârdır. Yukarıda zikrettiğimiz kitabın teyemmüm bahsinden konuya dair bir örnek inceleyelim:

Teyemmümü bozan unsurlar anlatıldıktan sonra ihtimaller üzerinden bazı ihtilaflar anlatılarak şöyle denir: “Abdesti bozan şeyler teyemmümü de bozar. Suyu kullanmaya güç yetirebilmek de teyemmümü bozar. Şayet yolcu kişi bineğindeki suyun var olduğunu unutarak teyemmüm yapsa ve bu şekilde teyemmümlü olarak namaz kılsa daha sonra namazı tekrar iade etmez.”⁶³

Adı geçen eserin şerhinde bu hükmün gerekçeleri ve konuyla ilgili ihtilaflar şu şekilde anlatılır: Ebû Yusuf, “Bu kişi namazını iade eder, çünkü (suyun olduğuna dair) delili varken, suyu aramadan önce teyemmüm yapmıştır. (Delil ise) Yolculuğa âdeten susuz çıkılmamasıdır. (Bu şekilde yolculuğa çıkan kimse) elbiselerini unutup çıplak olarak namaz kılan veya oruç keffâretini vereceği malı unutan kimse gibi oldu.”⁶⁴ Burada, insanın elbiselerini veya keffâret olarak vereceği malı unutmasının düşünülemeyeceği ve bu unutmanın mazur sayılamayacağı ifade edilmek istenmektedir.

Ebû Hanîfe ve Muhammed eş-Şeybânî ise, “Bu kişi her ne kadar bineğinde su olsa da bu suyu kullanmaktan acizdir. Çünkü unutmakla beraber, suyu kullanmaya güç yetiremeyen bir kimsenin konumuna düşmüştür. Bu kişinin aczi semâvî bir acizlik yani unutmaktır.”⁶⁵ Dolayısıyla onlar, bu kişinin namazını iade etmeyeceğini söylemiştir.

Bu örnekte adı geçen imamlar farazî fıkıhla, birbirlerine karşı farklı deliller getirerek verdikleri hükmü gerekçelendirmişlerdir. Ayrıca, “çıplak olarak namaz kılmak”, “oruç keffâretinde verilecek malın unutulması” gibi farklı konular teyemmüm bahsinde ve aynı kaide altında toplanmıştır. Kaide ise, “Şüphe ile yakîn zâil olmaz” kaidesidir. Bu şekilde hoca ve talebelerin fikhî mesele çözme melekelerinin geliştiği söylenebilir.

⁶³ Mevsilî, *a.g.e.*, 1: 30.

⁶⁴ Mevsilî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 1: 30.

⁶⁵ Mevsilî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 1: 30.

1.2.3. Fukahâ/Hukukçu Yaklaşımı

“Hanefiyye metodu” diye de şöhret bulan Fukahâ yaklaşımının aslı, tümevarım yani tek tek meselelerden genel kâidelere varılması yöntemidir.

Hanefî mezhebinde ilk imamların derli toplu yazılı bir usûl kitabı bırakmadıkları müsellemler bir husustur.⁶⁶ Bundan fetvâ verirken herhangi bir usûle dayanmadıkları gibi bir şey anlaşılmalıdır. Zira usûlleri yazıya geçirilmese bile zihinlerinde mevcut olduğu, fûrû’ kitaplarında yazılan usûl-i fıkıh, davâbıt ve küllî kâidelerden anlaşılmalıdır. Hatta bazı usûl-i fıkıh müellifleri usûl-i fikhın vahiyle başladığını; sadece sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin, “Kitap, sünnet, sahabe görüşü, hakikat-mecaz, am-has, mutlak-mukayyed, muhkem-müteşabih, nasih-mensuh, örf-maruf, maslahat-mefsedet, icma-ittifak, re’y, içtihat ve kıyas” vb. konulardaki görüş ve uygulamaları derlense ortaya bir fıkıh usûlü kitabının çıkacağını ifade ederler.⁶⁷

Dolayısıyla Hanefîlerin bu usûlden bî haber olamayacakları izahtan vârestedir. Ancak, belki de bu usûlün Hanefîlere özgü bazı bölümlerinin daha önce de ifade edilen “ilk imamların düşünce sisteminin anlaşılması” temeline dayandığı ve mezhepteki tek tek meselelerin incelenmesi sonucu ortaya çıktığı söylenebilir.

Bir başka sebebi de imamlarından nakledilen çözümleri desteklemek, cedel ve münazaralarda bu çözümlerden faydalanmak, yeni ortaya çıkan meselelerde bu çözümlerden yararlanmaktır. Bundan dolayı bazen usûl kaidelerinin birbirleriyle çeliştiği ve kimi usûlcüler tarafından zaman zaman değiştirildiği/düzeltildiği ileri sürülür.⁶⁸

Bu yaklaşımın fûrû’ kaynaklarında davâbıt, usûl-i fıkıh ve küllî kâideler sık sık görüldüğü gibi usûl kitaplarında da pek çok fûrû’ meselelerden örnekler görmemiz mümkündür.

⁶⁶ Fıkıh tarihi müellifleri fıkıh usûlü tarihini her ne kadar İmam Şâfiî’nin risâlesine dayandırsalar da bazı müellifler İbnü’n-Nedîm’in *el-Fihrist* adlı eserine atıf yaparak ilk fıkıh kaidelerini toplayan kimsenin Ebû Yusuf olduğunu, hatta Ebû Hanîfe’nin de *Kitabü-r’Rey* adında bir usûl eseri olduğundan bahsetmektedirler. Fakat bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu konuda bk. Zekiyyüddîn Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yay., 2009), 33; Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: İFAV Yay., 1988), 15.

⁶⁷ Ferhat Koca, “Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Usûl-i Fikhın Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi İle Olan İlişkisi”, *İslâm Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi*, Ed. İlyas Çelebi vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 171-172.

⁶⁸ Bu konuda bk. Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, 35.

1.2.4. Fıkıh-Akâid Dengesi

Ebû Hanîfe çok yönlü bir âlimdir ve birçok ilimde derinleşmiştir. Çeşitli ilimlerde derinleşmesi de olayları birkaç yönden tahlil etmesini sağlamıştır. Ancak onun ilk derinleştiği ilim akâid/kelam ilmidir. Hatta çeşitli inanışlardaki insanlarla akâid alanında cedel yapmak için sık sık Basra'ya gittiği meşhurdur.⁶⁹ Ne var ki, o oğlunun akâid ilminde derinleşmesine müsaade etmemiştir. Gerekçe olarak da “Biz tartışma yaparken rakibimizin haklı çıkması için tartışırız; ancak şimdi bu tartışmalar rakibe karşı üstün gelmek için yapılıyor”⁷⁰ demiştir.

Ebû Hanîfe'nin bugün kendisine nispet edilen *el-Fıkhu'l-Ekber, el-Fıkhu'l-Ebsat, Kitâbü'l-Âlim ve'l-Müteallim, er-Risâle ilâ Osmân el-Bettî* adlı eserlerinin neredeyse tümü akâid ilmiyle ilgilidir. Hatta Ebû Hanîfe'nin talebelerine yazdığı vasiyet niteliğindeki metinlerin birçoğu da akâidle ilgilidir. Özellikle bütün talebelerine yazdığı *el-Vasiyye* adlı mektubu Ehl-i sünnet akidesini cemetmek için yazılmış gibidir.

Bilindiği gibi bugün akâid alanında Ehl-i sünnet diye bilinen “Eş'ârîlik” ve “Mâtüridîlik” olmak üzere iki mezhep bulunmaktadır. Kimilerine göre Mâtüridîlik her ne kadar İmam Mâtüridî'nin ismi ile anılsa da aslında Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin teolojik bir ekole dönüşmüş halidir ve Hanefilerle birlikte anılır.⁷¹ Onun kelam ilminin tabiatından olan cedel ilmini iyi bilmesi; muhatabına delil getirme, muhatabını dinleme ve ona yol gösterme metodlarını fıkhıta da uygulaması çok değerli ilim adamları yetiştirmesini sağladığı söylenebilir.

1.2.5. Fıkıh-Hadis Dengesi

Ebû Hanîfe'nin ders meclisinde sadece fıkhıtan bahsedilmezdi. Onun ictihad şûrasında her ilimde mâhir olan öğrencileri vardı. Bunlar içinde hadis hafızlarının da bulunduğu görülür.⁷² Örneğin İmam Muhammed İmam Mâlik'in öğrencisi ve iki

⁶⁹ Bu konuda bk. Ali Pekcan, “İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış”, *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, sy. 19 (2012): 11-43.

⁷⁰ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöglü, 37.

⁷¹ Hilmi Demir, *İslam Dünyası'nda Dolaşan Hayalet: Sünnilik*, erişim 24 Aralık 2017, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/islam-dunyasin-da-dolasan-hayalet-sunnilik>

⁷² Hadis alanında mahir olan bu öğrencilerle ilgili bilgi için bk. Zafer Ahmed el-Osmânî, *I'lâu's-Sünen* (Pakistan: İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1394/1974), 1: 200-204, 3: 1-178; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Hanefî Fıkhnın Esasları*, trc: Abdülkadir Şener, M. Cemal Sofuoğlu (Ankara: TDV Yay., 1991), 51; Metin Yiğit, “İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebu Hanîfe'nin İlim Halkası”, *Fırat Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 16: 2 (2011), ss. 139-156.

râvîsinden birisidir. Ebû Yûsuf hadis okutmakla meşhurdur.⁷³ Ebû Hanîfe'ye izafe edilen *Müsned* adlı bir eseri vardır. Ahmed b. Hanbel'in Ebû Yûsuf'un talebesi olması gibi örnekler onun ders meclisinin çeşitliliğini gösterir.

Hanefî usûlünde hadislerin delil alınmasında daha sıkı şartlar koşulduğu malumdur. Hatta bu yüzden Ebû Hanîfe, hadisleri delil almadığı ve hadisle az iştiğal ettiği iddialarıyla eleştirilmiştir. Hâlbuki o, fikhî tartışmalar esnasında öğrencilerine konuyla ilgili hadis ve eser araştırmaları için çeşitli araştırma ödevleri vermiştir.⁷⁴ Ayrıca o, kimilerine göre 500 bin, kimilerine göre de 80 binden fazla meselede icthad etmiştir.⁷⁵ Dolayısıyla bu kadar icthadın hadisle meşgul olmadan yapılmasının imkânsızlığı ortadadır. Hatta onun rivâyetlerinin sonradan derlenmesi sonucu dünyanın değişik kütüphanelerinde kendisine nispet edilen onbeş adet *Müsned* bulunmaktadır.⁷⁶

Ebû Hanîfe, hadis rivâyet etmekten ziyade hadisin fikhını yaptığını şöyle ifade etmiştir,

“Hadis öğrenip onun fikhını yapmayan kimse, çeşitli ilaçları toplayan ve tabip gelinceye dek hangi ilacın hangi hastalığa karşı kullanıldığını bilmeyen eczacıya benzer. İşte sadece hadis öğrenen kimse de fakih gelene kadar öğrendiği hadislerin neye yaradığını bilmeyen kimse gibidir.”⁷⁷

1.2.6. Husûmet ve Nizâ'ın Çıkmasını Engelleme Odaklı Yaklaşım

Fıkıhın/Hukukun işlevi toplum düzenini sağlamak ve insanlar arasında anlaşmazlık meydana geldiğinde hak sahibine hakkını teslim etmektir. Bu hak teslim edilmezse, insanlar arasında nizâ' (tartışma, anlaşmazlık, kaos) meydana gelecek ve hatta bu kaos ortamında hukuk belki de işlevselliğini yitirmiş olacaktır.

Hanefî mezhebinde bu işlevselliğin sağlanması için hastalanmadan önce koruyucu tedavi mesabesinde, henüz anlaşmazlık çıkmadan önce, muhtemel

⁷³ İbn Hallikân, “Ebû Yûsuf” md. *Vefeyâtü'l-E'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân* (Beyrut: Dâr-u Sâdır, ts.), 6: 378-390.

⁷⁴ Ferhat Koca, “Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler”, sy. 1: 67.

⁷⁵ Kimi müellifler tarafından da 500 bin meselenin mecliste çözüme kavuşturulduğunu ve sadece Ebû Hanîfe'nin istinbatlarının 83 bine ulaştığını, bunlardan 38 bininin ibadetlerle ilgili, geri kalanının da muâmelatla alâkalı olduğu ifade edilmektedir. Bk. Cemal, *Ebû Hanîfe*, 94.

⁷⁶ Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu *Müsned* adlı kitaplar, Ebû Hanîfe'nin talebeleri veya kimi müelliflerin sonradan derledikleri eserlerdir. Ebû Hanîfe'nin rivâyetlerini ihtiva ederler. Bunların tamamına yakını Ebû'l-Müeyyed el-Hârizmî (ö. 655/1257), *Câmiu Mesânîdi Ebî Hanîfe* adlı eserde toplamıştır. Pekcan, “İmam A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış”, sy. 19: 11-43.

⁷⁷ Cemal, *Ebû Hanîfe*, 27.

anlaşmazlıklar bazı kaide ve fetvalarla önlenmeye çalışılmıştır. Bu konuda şu örnekler gösterilebilir:

İhyâu'l-mevât (ölü araziye diriltme/ihya etme) konusundaki şartlar;

- 1- Birisinin sahip olduğu bir yer olmayacak,
- 2- Yerleşim yerinin sınırlarına dâhil olmayacak,
- 3- Yerleşim yerinin faydalandığı çöplük, harman vb. olmayacak,
- 4- Yerleşim yerinden uzak olacak (bu madde Ebû Yûsuf ve bazı fakihlere göredir).⁷⁸

Bu şartlara ilaveten Ebû Hanîfe devlet başkanının iznini de şart koşturmuş. Çünkü devlet başkanı o araziye -kiraya vermek gibi- devletin menfaatine göre daha farklı şekillerde değerlendirmek isteyebilir; onun izni olmaksızın temellük etmek nizâ'a sebep olabilir.

Hanefiler karz (borç) akdinde nizâ' sebebiyle sadece mislî malların borç olarak verilebileceğini söylemişlerdir.⁷⁹ Bu sebeple de buyû' akidlerinde mebi'in evsâfi, semenin ise birimi ve miktarı cehaleti giderecek kadar belli olması gerekir.

Selem⁸⁰ akdinin şartlarında semenin peşin ve malum olması, mebi'in malum ve teslim edilebilir olması, teslim yerinin tespiti gibi şartlar olmakla birlikte, Hanefiler ilaveten mebi'in mislî (ölçülebilir, tartılabilir, ekilip-dikilebilen ve hacim olarak birbirine yakın) olmasını da şart koşturmuşlardır. Buna göre, diğer mezheplerin aksine hayvanlarda, inci-mercan gibi mücevherâtta Hanefiler, selem akdinin yapılamayacağını söylemişlerdir. Çünkü bunların her ne kadar evsâfi belli edilse de "adedler" arasında fâhiş farklar vardır; bu farklar da nizâ'a götüreceğinden dolayı adı geçen mallarda selem akdi yapılamaz.⁸¹

Ayrıca bizzat kendisi ticaretle meşgul olan Ebû Hanîfe akidlerde insanları nizâ'a götüren hususların başında bilinmezliğin geldiğini görmüş ve bu bilinmezliği gidermek için de şu iki şartı koşturmuş:

- a) Satın alınan şeyin cinsi, nev'i, miktarı, vasfı, müddeti ve teslim edilecek yerin belli olması gerekir.
- b) İnsanların taahhütlerini yerine getireceklerinden emin olabilmek için malın akid anından teslim anına kadar pazarda mevcut olması gerekir.⁸²

⁷⁸ Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal Li Dirâseti's-Şerîati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2010), 247.

⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Çeker, *Fıkah Dersleri 1* (Konya: Ensar Yayıncılık, 2011), 123.

⁸⁰ Selem; Semen peşin, mebi'in veresiye olduğu akid türüdür.

⁸¹ Mevsîlî, *Kitâbu'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 2: 44-45; Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Bilgili, *İslam Hukukunda Ma'dûmun Satımı* (Konya: Y.e.y., 2011).

⁸² Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 384.

Bunların yanında, Hanefî fıkıh kitaplarında özellikle de muâmelât konularında nizâ'ı ortadan kaldırmak için birçok şart görmek mümkündür.⁸³

1.2.7. Taklit Karşılığı

Ebû Hanîfe'nin sözleri ve usûlü incelendiğinde onun, sebep ve delillerini araştırmadan kabullenme olarak anlaşılan kuru taklitçiliğe karşı çıktığı görülür. Onun öğrencilerini kendi görüşüne tabi olmaları için zorlamadığı hatta onların fikirlerini/ictihadlarını doğru bulduğunda bizzat kendi görüşünden dönüp onların fikirlerini benimsediği olmuştur. Bu konuyla ilgili ondan bazı sözler ve örnekler nakledilmiştir. Örneğin,

- Öğrencisi Hasan b. Ziyad, Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini duydum demiştir: “Bizim bu sözümüz reydir ve bizim ulaşabildiğimiz en güzeldir. Kim bizim görüşümüzden daha güzelini getirirse, o doğruya bizden daha yakındır.”⁸⁴

- “Bu bizim görüşümüzdür. Kimseyi bu görüşü almaya zorlamayız. Herkes bu görüşü zorla kabul edecektir demeyiz. Her kimin yanında bizim görüşümüzden daha güzeli varsa onu ortaya koysun.”⁸⁵

- “Bir kimsenin nereden aldığımızı bilmeden bizim sözümüzü alması (onunla amel etmesi) helal olmaz.”⁸⁶

- “Benim delilimi bilmeyen bir kimsenin sözlerimle fetvâ vermesi haramdır; çünkü biz beşeriz; bugün bir söz söyler, yarın ondan geri dönebiliriz.”⁸⁷

- Meşhur olan bir sözünde, Kur'ân ve sünnetten sonra sahâbenin sözünü alacağını, tâbiûna gelince onlar gibi, kendisinin de ictihad edeceğini söyler.⁸⁸

Hız. Ali'nin torunlarından Zeydiyye mezhebinin kurucusu olan Zeyd b. Ali Kûfe'de hocalık yaparken onun derslerine devam etmiş, Muhammed Bâkır'a, Cafer es-Sâdık'a öğrenci olmuş, Ehl-i Beyt'e karşı son derece samimi duygular beslediği halde onları taklit etmemiştir.⁸⁹

⁸³ Mevsilî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 4: 92; 5: 26.

⁸⁴ Koca, “Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler”, sy. 1, 69.

⁸⁵ Koca, “Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler”, sy. 1, 69.

⁸⁶ İmam Zeyla'î, *Nasbü'r-Râye* (Zâhid el-Kevserî'nin Nasbü'r-Râye'ye Yazdığı Mukaddime), 1: 36; Bu konuda bk. Pekcan, *İmam-ı Azam Ebu Hanîfe Fıkıhın Bedene Bürünüşü*, 15.

⁸⁷ İbrahim Paçacı, “Mezhepler ve Taklit”, *II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*, sy. 1 (2003): 304; Koca, “Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler”, sy. 1, 69.

⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Koca, “Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler”, sy. 1, 68.

⁸⁹ Erdem, “Hanefî mezhebinin Önemli Sahâbî Referanslarından Biri Olarak Hız. Ali”, 31.

1.2.8. Özgür Düşüncenin Esas Alınması

Ebû Hanîfe'nin taklit karşıtlığı ve özgür düşünceyi esas almasının yansımalarını kendisinden sonra mezhebinde de görmemiz mümkündür. Örneğin Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed bir konu üzerinde ittifak etmişlerse, onların fikirleri çoğu zaman hocalarının görüşünden daha makbul sayılmıştır.⁹⁰ Müzâraa akdi⁹¹ Ebû Hanîfe'ye göre fâsid olduğu halde, imâmeyn caiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mezhepte fetvâ ise imameynin⁹² görüşüne göre verilmiştir. Bu da mezhepte mutlak otoritenin şahıslar değil, deliller olduğunun göstergesidir.⁹³ Ebû Hanîfe'nin "Hadis sahih olduğunda benim mezhebim odur"⁹⁴ sözü de tam olarak bunu ifade etmektedir. Nitekim bu düşüncenin mezhebin usûlünde de var olduğu görülür. Örneğin sahâbe kavli mezhepte mutlak olarak delil kabul edilirken, İmam Kerhî ve Debûsî konuyu tartışmaya açmış⁹⁵, mezhebin görüşünden ayrılarak mutlak olarak değil de kıyas ile bilinmeyen yerlerde sahabe kavlinin hüccet olacağını ileri sürerek mezhebin genel görüşünden ayrılmışlardır.⁹⁶

Serahsî'nin *el-Mebsut* adlı eserinde sadece İmam Züfer'in diğer imamlardan ayrıldığı 570 meselenin olduğu söylenmektedir⁹⁷, hatta bununla ilgili müstakil eserler bile yazılmıştır.⁹⁸

Mezhep içerisinde örf, zaman ve şartlar gerekçe gösterilerek dönem dönem fetvâ ve görüşlerin değişikliğe uğraması, mezhebin muteber kitaplarında muhâlifleri de dâhil birçok kişinin görüşünün yer alması, araştırmalarında vardıkları sonuçları özgürce ifade etmeleri mezhepte özgür düşüncenin hâkim olduğunu gösterir. Örneğin, kimi müellifler tarafından inançta Mu'tezile mezhebine mensup birçok kimsenin fıkhıta Hanefî

⁹⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Kûfe'nin Yetiştirdiği Mütebahhir Bir Âlim: İmam Azam Ebû Hanîfe Numan B. Sâbit (ö: 150)", *Yakın Doğu Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 1 (2015), 33-47; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 477.

⁹¹ Müzâraa akdi çıkan ürünlerin birazı karşılığında arazi sahibi ile emek sahibi arasında yapılan zirâi ortaklıktır.

⁹² İmâmeyn ile Ebû Hanîfe'nin iki öğrencisinden Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed kastedilir.

⁹³ Mevsilî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 3: 93-99.

⁹⁴ Bu sözün İmam Şâfiî ve diğer mezhep imamlarına nispet edildiği rivâyetler de vardır.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Atar, *Fıkh Usûlü*, 93.

⁹⁶ İbn Melek, *Şerh-u Menâri'l-Envâr* (Y.y.: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1292/1875), 252.

⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Koca, "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler", sy. 1, 79.

⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Koca, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009).

mezhebine mensup oldukları söylenmiştir.⁹⁹ Bu da Hanefî mezhebinin farklı düşünceleri tek çatı altında toplayabildiğini gösterir.

Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra öğrencilerinin de onun yolunu izlediği görülmektedir. Örneğin Ahmed b. Hanbel, Ebû Yûsuf'un talebesi olduğu halde, Ebû Yûsuf onu kendisini taklid etmeye zorlamamıştır. İmam Muhammed İmam Mâlik'in öğrencisi ve iki râvîsinden birisidir. Aynı zamanda İmam Şâfî'nin hocası hem de üvey babası olduğu söylenir. Buna rağmen İmam Mâlik ile aynı düşünmediği yerler olmuş, İmam Şâfî'yi de kendisi gibi düşünmeye zorlamamıştır.

1.2.9. Erken Dönemde Kurulması

Erken dönemde doğmuş ve teşekkül etmiş olmak mutlak manada bir özellik değilse de dînî ilimlerde vahye; dolayısıyla da Hz. Peygamberin yaşadığı zamana yakın olan rivayetler daha değerli sayılmıştır. Örneğin, muhaddislere göre, erken dönemde yaşamış olmak “râvînin yaş durumu” hadisler arasında bazen tercih sebepleri arasında sayılmıştır.¹⁰⁰

Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının erken dönemde doğmuş ve yaşamış olmaları fikhî olarak görüşlerinin erken sistemleşmesini sağlamıştır.

Bu arada ilk olarak kural koymanın, ıstılah oluşturma ve bir metot inşa etmenin konulmuş kural ve sistemi geliştirmekten daha zor olacağı ise izahtan varestedir.

Ayrıca, Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının erken dönemde doğmuş ve yaşamış olmalarının sahâbeye de özel bir önem vermelerini sağladığı söylenebilir.

1.2.10. Devlet Otoritesini Güçlü Tutması

Hanefîlerde imamın/devlet başkanının yetkileri mümkün olduğu kadar geniş tutulduğu görülür. Çünkü devlet başkanı güçlü olursa emrinde çalışanlar da güçlü olacak, onlar güçlü olursa da devlet içerisindeki hizmetler yerinde ve zamanında yerine getirilecektir. Halk bu hizmetlere memnuniyetinden dolayı devletine sahip çıkacak işlerini düzgün yapıp vergisini verecek, dinini yaşamaya gayret edecektir.

⁹⁹ Said Havva, *Tartışmalar*, trc: M. Said Şimşek (Konya: Tekin Kitabevi, 1992), 186.

¹⁰⁰ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: İFAV Yay., 9. Baskı, 2017), 227.

Bu hususta Hanefilerin delilleri, “Dört şey devlet başkanının vazifesidir. Bunlar, hadleri ikame etmek, namaz kaldırmak, zekât ve yargıyla ilgili işleri düzenlemektir”¹⁰¹ ve “Kişi için ancak imamının güzel gördüğü şey vardır”¹⁰² hadisleridir.

Hanefilerde özellikle nasla takdir edilen kısas ve had cezalarının dışında kalan ve cezası muayyen olmayan tüm cezalar ta’zîr cezası¹⁰³ adıyla devlet başkanına veya emrindeki kâdî’ye bırakılmıştır.¹⁰⁴ Tartıda hile yapmak, halkı rahatsız edici hal ve davranışlarda bulunmak gibi çoğu suçların cezası ta’zîrle belirlenmiştir.¹⁰⁵

Daha önce de belirtildiği üzere, ihyâ’l-mevâtta imamın izni olmadan kişi bir yeri sahiplenemez.¹⁰⁶ İmam kamu menfaati için insanları vazifelendirebilir¹⁰⁷, toplumda huzursuzluk çıkaranları edeplendirebilir¹⁰⁸, bir yeri zorla fethettiğinde orayı isterse savaşılar arasında ganimet olarak dağıtır, isterse de halkının orada yaşamasına izin verip onlara cizye koyabilir.¹⁰⁹

Yine devlet başkanının imâmetinin cumanın sıhhat şartları arasında sayılması¹¹⁰, devlet başkanının izni olmaksızın efendisinin kölesine had cezası verememesi¹¹¹, muhsan kişi üzerinde celde ve recmi; muhsan olmayan kişi üzerinde de celde ve sürgünü bir maslahat sebebiyle toplayabilmesi, yani iki cezayı bir arada verebilmesi¹¹² gibi hususlarda imam diğer insanlara göre daha yetkili bir konumdadır.

İmamet meselesi öneminden dolayı akâid kitaplarına bile girmiş, bu kitaplarda hac, cihad, askerlerin teçhizi, sadakaların toplanması, zorbaların cezalandırılması, velisi olmayanların evlendirilmesi, cuma ve bayram namazlarının ikame edilmesi¹¹³ gibi devlet başkanının çeşitli görevleri zikredilmiştir.

¹⁰¹ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 3: 157.

¹⁰² Taberânî, *Mu’cemü’l-Kebîr*, 4: 20-21, 3533.

¹⁰³ Ta’zîr cezası hakkında, en çoğu 79 veya 39; en azı ise 3 kırbaç olduğu, suçun miktarına göre değişeceği veya imamın re’yine bırakılacağı imam kişinin tabiatına göre isterse az isterse çok kırbaç vurdurabileceği, isterse hapse atıp isterse de hapis ve kırbacı bir arada yapabileceği söylenmiştir. Bazıları da malı tazmin ettirmekten ölüme kadar sürgün, meydan dayağı, teşhir vb. her türlü cezaya çarptırabilir demişlerdir.

¹⁰⁴ Abdulkadir Şener, *Kıyas İstihsan İstislah* (Ankara: DİB. Yay., 1974), 112.

¹⁰⁵ Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, 292.

¹⁰⁶ Mevsilî, *Kitâbü’l-İhtiyâr Li Ta’lîlî’l-Muhtar*, 3: 83.

¹⁰⁷ Mevsilî, *a.g.e.*, 3: 90.

¹⁰⁸ Mevsilî, *a.g.e.*, 3: 149.

¹⁰⁹ Mevsilî, *a.g.e.*, 3: 150-154.

¹¹⁰ Ali Bakkal, *İslam Fıkıh Mezhepleri* (İstanbul: Rağbet Yay., 3. Baskı, 2017), 112.

¹¹¹ Mevsilî, *a.g.e.*, 4: 103.

¹¹² Normalde muhsan olan kişi üzerinde celde ve recim, muhsan olmayan kişi üzerinde de celde ve sürgün cezası toplanmaz. Fakat imam bir maslahat görürse toplayabilir. Mevsilî, *a.g.e.*, 4: 102.

¹¹³ Bk. Muhammed b. Ebî’l-‘İzz ed-Dimeşkî, *Şerhu’l-Akîdeti’t-Tahâviyye*, Thk: Şuayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Dâru’r-Risâle el-Âlemiyye, 2012); Mer’î Hasan er-Reşîd, *El-Mecmûatüs-Seniyye Âlâ Şerhi’l-*

Devlet başkanının büyük günah işlemesi meselesinde; Hanefilere göre imam büyük günah işerse azledilmeye layık olur, fakat kendiliğinden imameti düşmez; İmam Şâfiî'ye göre ise günah işlediği anda meşruiyeti kendiliğinden düşmüş olur.¹¹⁴

Ebû Hanîfe, Ehl-i Beyt'i haklı gördüğü ve talebelerine Ehl-i Beyt sevgisi aşıladığı halde imamet anlayışından dolayı Emevîler'in ve Abbasîlerin son dönemdeki haksız uygulamalarına, teklif edilen resmi görevleri kabul etmeyerek pasif bir şekilde karşı çıkmış, ancak onlara karşı ayaklanmamıştır; fakat Zeyd b. Ali, Emevî halifelerinden Hişam b. Abdulmelik'e karşı ayaklanınca ona mal yardımında bile bulunduğu ifade edilir.¹¹⁵

Mezhepte bu prensibin hâkim olmasında ilk nesilden beri Hanefilerin kurucu imamlarının kadılık yapmış olması, Emevî ve Abbasî dönemlerindeki kargaşa ve anarşiyi görmeleri etkili olmuş ve bu sebeple devlet başkanına özel bir önem vermişlerdir.¹¹⁶

Sonuç olarak Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe'den başlamak üzere mezhebin kuruluşunun her safhasında kendine ait birtakım özellikleri olduğu görülür. Bunlar mezhebin yapısıyla ilgili karakteristiğini oluşturmaktadır.

Öte yandan, Hanefî mezhebi herhangi bir olaya veya bir harekete karşı durmak için kurulmuş bir tepki hareketi değildir.

Hocasının vefatından sonra Ebû Hanîfe'den hocasının yerine üstad olması istenmiş, o da bu teklifi bazı şartlarla kabul etmiştir. Dolayısıyla, onun toplumsal meselelere el atmaktan çekinmeyen, sosyal sorumluluktan kaçmayan ve toplumda kendini ispatlamış saygın bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Hanefî mezhebinin kolektif bir hukuk çalışmasının ürünü olduğu söylenebilir. Diğer hukuk mezhepleri sadece hocalarının görüşlerinden ibaret iken¹¹⁷, Hanefî mezhebi Ebû Hanîfe'nin öğrencileriyle birlikte inşa ettiği bir mezhep olmanın yanında, Kûfelilerin tamamının katkılarıyla oluştuğu söylenebilir. Kurulmasında Osman

Akâidi'n-Nesefiyye (Lübnan: Dâr-u Nûri's-Sabâh, 2012) (Ramazan Efendi, Kesteli, Hayâlî Şerhleriyle birlikte); Ali Pekcan, *İslam Akâid Metinleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Baskı, 2017).

¹¹⁴ Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, trc: Bekir Topaloğlu (İstanbul: İFAV Yay. 16. Baskı, 2016) 115.

¹¹⁵ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 188.

¹¹⁶ Bakka, *İslam Fıkıh Mezhepleri*, 112.

¹¹⁷ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Hanefî Fıkıhının Esasları*, çev: Abdülkadir Şener, M. Cemal Sofuoğlu (Ankara: Yeni Pars Matbaacılık, 1982), 54.

Bettî, İbn Şübrüme ve İbn Ebî Leylâ gibi Irak fukaha ve muhaddislerinin de katkısı olmuştur.¹¹⁸

Hanefî mezhebinin hukûkî eğitiminde temel esaslarının istişare, araştırma, tartışma, tefekkür ve aklî istidlâl yoluyla nasları değerlendirme olduğu görülmektedir.

Fıkhının temel özellikleri ise; farazî meselelerde icihad, ilimler arasında denge kurma, muhtemel hukûkî sorunlar oluşmadan önce çözüm arama, özgür düşüncenin ve devlet otoritesinin güçlü tutulması gibi ilkelere dayanmaktadır.

Mezhebin, Ehl-i eser olarak tanımlanan Medîne ekolünün karşısında ayakta kalması ve günümüze kadar en geniş müntesiplere sahip olması onun hukuk sisteminin kabul edilebilirliğinin ve elastikiyetinin göstergesidir.

¹¹⁸ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü (Ankara: DİB. Yay., 5. Baskı, 2005), 452.

İKİNCİ BÖLÜM

HANEFÎ MEZHEBİNİN USÛLÜYLE İLGİLİ TEMEL KARAKTERİSTİĞİ

Mezheplerin istinbât etmede kullandıkları aslî deliller temel olarak aynı olsa da fer'î olarak kullandıkları deliller birtakım şartlara bağlı olarak farklılık arz edebilir. Bu farklılıklar da mezheplerin teşekkülünde ana unsurlar olmuşlardır. Yani mezheplerin hepsi tekdüze ve birbirinin aynı değildir. Bu farklılıklar insan unsuruna bağlı olarak doğal karşılanabilir. Çünkü insanların farklı zaman ve mekânlarda farklı örf ve adetleri olduğu gibi, farklı mezheplerinin olması da gayet tabiidir.

Zamanın insanlar üzerindeki etkisine bakılırsa Mekkî âyetler ile Medenî âyetler arasında şekil ve içerik açısından bazı farklar görülür. Örneğin Mekkî âyetler daha çok tevhid ve îman konularıyla ilgili iken, Medenî âyetlerin daha çok muâmelât, hukuk ve diğer dinlerle ilgili oldukları görülmektedir. Çünkü tevhid, önem bakımından muâmelâttan daha önceliklidir.

Mekânın insanlar üzerindeki etkisine şu örnek verilebilir. Hz. Ali ile ona karşı olan Emevîler arasındaki ihtilâfın asıl sebebi, “Halîfe seçme hakkı sadece Medîneliler’e mi ait yoksa bu hak her yerde bulunan bütün Müslümanlara mı aittir?” sorusudur.¹¹⁹

Örfün insanlar üzerindeki etkisine bakıldığında da bazı yerlerde “veled” lafzından sadece “erkek çocuk” anlaşılırken bazı yerlerde onunla hem erkek hem de kız çocuğu kastedilir.

Mezheplerin birleştiği kaynaklar Kur’ân, sünnet, icmâ ve kıyas olduğuna göre bir de mezheplerin ictihad ederken kullandıkları, kendilerine özel bazı fer'î deliller bulunmaktadır. Örneğin, Mâlikî mezhebi Medîne’de ortaya çıkmıştır. Mezhebin kuruluşuna kadar şehrin İslâm’ı özümlediğinden dolayı, sonradan meydana gelen olay ve problemlerin az olduğu, aynı zamanda orada hadislere ulaşmanın çok kolay olduğu ve bu yüzden de Mâlikî mezhebinin biraz daha sünnet ağırlıklı olduğu söylenir. Ayrıca Medîne ehlinin ameli ve icması biraz daha ön planda olmakla birlikte istishâb,

¹¹⁹ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener vd., 1: 20.

maslahat-ı mürsele, sedd-i zerfa da Mâlikî mezhebinin usûlüyle ilgili temel kaynakları olduğu söylenebilir.

Şâfiî mezhebi ise İmam Şâfiî'nin Bağdat ve Mısır'daki ikâmetleri sırasında oluşmuştur. Onun yaşadığı mekâna göre fetvâlarının bazılarını değiştirdiği de (mezheb-i kadîm-mezhebi cedîd) meşhurdur. İmam Şâfiî aynı zamanda İmam Mâlik ve İmam Muhammed'in öğrencisi olmuştur. Bu durum ona fıkıh melekesi kazanma, kendinden önceki mezhepleri tanıma ve (memzûc) metot oluşturma açısından şüphesiz büyük zenginlikler katmıştır.

İmam Şâfiî'nin mezhebinin usûl açısından temel özelliği olarak da istihsâna karşı çıkması, haber-i vâhidi tereddütsüz kabul etmesi, sünnet konusunda diğer mezheplerden daha sıkı olması, mürsel hadisi kabul konusunda birtakım şartlar ileri sürmesi¹²⁰, ictihadda hata olabileceği endişesiyle¹²¹ sahâbe kavlini ve Medîneliler'in amelini delil olarak almaması gösterilebilir. Zikredilen bu delilleri kullanma sonucu ortaya çıkan etki de mezhebin genel özelliğini oluşturmuştur.¹²²

Ahmed b. Hanbel'in mezhebi olan Hanbelîlik Bağdat ve Mısır'da yayıldı. Ahmed b. Hanbel, Hanefî fakihî ve çağının kadısı olan Ebû Yusuf'a talebe oldu. Ancak hadis ilmine olan merakından fıkıhla iştigal etmeyi bırakmış; Basra, Hicaz, Yemen ve Kûfe şehirlerine hadis yolculukları yapmıştır.

Hanbelî fikhının baskın özelliği ise selefi taklid etmeyi amaçlamış olmasıdır. Bu yüzden Ahmed b. Hanbel kendisine bir soru sorulduğunda herhangi bir tercih yapmaktan çok, o konu hakkındaki selefî görüş ve kavillerini açıklamıştır. Mezhepte bu kavillerin birinin doğruluğunu diğerine tercih edecek bir delil bulunmadığı müddetçe, her rivâyet ayrı bir görüş olarak kabul edilir.¹²³ Hanbelîlikte Sünnetin her çeşidinin kabul edildiği, istihsan, mesâlih-i mürsele ve örf delil alınmadığı ancak mezhebin akit ve şart hürriyeti konusunda çerçeveyi en geniş tutan mezhep olduğu söylenir.¹²⁴

¹²⁰ Mustafa Saîd el-Hın, *el-Îzah Fî Ulûmi'l-Hadis Ve'l Istilâh* (Beyrut: Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 5. Baskı, 2004), 139.

¹²¹ Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, 122.

¹²² Ayrıntılı bilgi için bk. Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2011).

¹²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener vd., 2: 632; Koca, *Ahmed Bin Hanbel*, 135-137; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002).

¹²⁴ Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, 132. Gibi kaynaklar Hanbelî mezhebinde istihsanın delil olarak çok fazla tasvip edilmediğini söylese de kimi müellifler Hanbelî mezhebinde istihsanın kullanıldığına dair birçok örnek zikrederler. Ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*

Hanefî mezhebi ise Irak/Kûfe’de doğmuştur. Mezhep oluşurken Kûfe’nin sosyal ve fikrî yapısına göre aklî muhâkemeyi ve kıyâsı diğer mezheplerden fazlaca kullandığı görülür. Kıyâstan vazgeçme hallerinde istihsâna yöneldikleri ve sahâbe kavlini sünnetin içerisinde değerlendirdikleri söylenebilir. Dolayısıyla onların şer’î delilleri Kur’ân, sünnet, sahâbe kavli, icmâ, kıyas ve istihsân şeklinde sıralanabilir.

Buraya kadar İslam hukuk mezheplerinin delil olarak aldıkları şer’î delilleri/hukuk kaynaklarını ve bunları kullanmalarının sonucunda, ortaya çıkan şöhret/etki/ karakteristik özelliklerini birkaç cümle ile özetlemeye gayret ettik. Şimdi ise Hanefî usûlünün temel karakteristiğini biraz daha yakından incelemeye çalışacağız. Usûl-i fıkıh sistematığına göre tespit edilen başlıca (usûlî) karakteristik özelliklerini şu başlıklar altında özetleyebiliriz:

- Şâz kırâat konusundaki karakteristik özellikleri
- Sünnet konusundaki karakteristik özellikleri
- Sahâbe kavli konusundaki karakteristik özellikleri
- İstihsan konusundaki karakteristik özellikleri
- Şer’î hüküm konusundaki karakteristik özellikleri
- Özgürlükler konusundaki karakteristik özellikleri
- Hîle-i şer’iyye konusunda karakteristik özellikleri

2.1. ŞÂZ KIRÂAT KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI

2.1.1. Kırâat ve Çeşitleri

Kırâat kelimesi قرأ fiilinden قِرَاءَةٌ şeklinde masdar olmuş bir kelimedir. Kelime manası “okumak”¹²⁵, terim manası ise “herhangi bir kelime üzerinde med, kasr, hareke, sükûn, nokta ve i’râb bakımından meydana gelen değişiklikler” demektir.¹²⁶

Kırâat ilminin konusu Kur’ân’ın okunuşu ile ilgili farklılıklar ve bu farklılıkların kimlerden rivâyet edildiğini¹²⁷ veya Kur’an kelimelerinin edâ ve keyfiyetlerini inceleyen ilimdir şeklinde ifade edilir.

c. 15 (İstanbul: TDV Yay., 1997), 536; Ali Bardakoğlu, “İstihsan”, *DİA* c. 23 (İstanbul: TDV Yay., 2001), 341.

¹²⁵ İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Mu’cemu’s-Sihâh* (Beyrut/Lübnan: Dâru’l-Ma’rife, 2008), “Karae”, 854; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “Karae” md., 697.

¹²⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 128.

¹²⁷ Ömer Özbek, “Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 39/2 (2015), 163-181.

Kırâatler, müellifler tarafından farklı tasniflere tabi tutulmuştur.¹²⁸ Bu çalışmada sahih ve sahih olmayan şeklinde yapılan tasnif dikkate alınacaktır. Tezimizin konusuyla ilgili olan kısmı ise şâz kırâatlardır. Ancak konuyla ilgili genel bir tablo oluşması açısından tüm kırâat çeşitleri kısaca tanıtılacaktır.

2.1.2. Sahih Kırâatler

Kırâat âlimlerine göre kırâatlerin sıhhatini ölçmek için ileri sürülen şartlar;

- 1) Kırâatin sahih ve muttasıl bir senedle Hz. Peygamber'e ulaşması
- 2) Bir yönüyle de olsa Arap dilinin gramerine uygun olması
- 3) Kitâbet bakımından Hz. Osman'a nispet edilen Mushafların resm-i hattına aykırı olmamasıdır.

Bu kırâatlere inanmak Müslümanlar üzerine farz kabul edilmiştir.¹²⁹

Mütevâtir kırâat, mütevâtir sünnet tanımında olduğu gibi, yalan üzere ittifak etmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluğun, aynı vasfı taşıyan başka bir topluluktan muttasıl bir senedle naklettikleri ve sahih kırâatin 2. ve 3. maddelerindeki şartları taşıyan kırâatlerdir. Kırâatı seb'a bu kısımda değerlendirilmiştir.

Meşhur kırâat, sahih kırâat konusunda verilen üç şarta da uyan, kurrâ arasında meşhur olmuş, fakat tevâtür derecesine ulaşamamış kırâatlerdir.¹³⁰

2.1.3. Sahih Olmayan Kırâatler

Sahih kırâatlerin yukarıda zikredilen üç şartı veya bunların herhangi birisini taşımayan kırâatlerdir.

Âhâd kırâatler, senedi sahih olmakla birlikte Arapça'ya, resm-i hatt-ı Osmânî'ye uymayan yahut zikredilen şöhrete ulaşamayan kırâatlerdir.¹³¹ Bu kırâatlerin namazda okunamayacağı ve bunlara inanılmasının da caiz olmadığı ifade edilir.

Müddrec kırâatler, Kur'ân'ın bazı âyetlerine tefsir maksadıyla yazılan kelimelerin daha sonra kırâat şeklinde anlaşılması sonucu meydana gelen kırâattir. Bu tefsirleri yazan sahâbîler Kur'an'dan olan veya olmayan şeyleri iyi bildikleri için bu eklemeleri

¹²⁸ Anlama etkisi olan/olmayan, kabul edilen/edilmeyen, nakil yönünden vb. tasnifler yapılır. Bu tasnifler için bk. Hacı Önen, "Kıraatların Fıkhî Hükümlere Etkisi", *Dicle Üniv. İFD. Sy. 2/15* (2013); Muharrem Önder, "Şâz Kıraatlar ve İslâm Hukûku Açısından Değeri", *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, sy. 13 (2009), 163-194.

¹²⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 131.

¹³⁰ Ramazan Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, (İstanbul: İFAV Yay., 2013), 372.

¹³¹ Pakdil, *Ta'lim Tecvid ve Kıraat*, 372.

yapmışlar, fakat daha sonra bu açıklamalar sonraki nesillerde Kur'an âyetleri şeklinde anlaşılmiştir. Bu tür notlar özellikle İbn Mes'ûd ve Ubeyy b. Ka'b'ın mushaflarında yer almıştır.¹³²

Mevzû kırâatler, hiçbir esasa dayanmayan uydurma kıraatlerdir.

Şâz kırâatler, tanımında ihtilaf edilmekle birlikte, sıhhat şartlarından en az birini taşımayan kırâat şeklinde¹³³ veya senedi sahih olarak nakledilen, Arap diline uygun düşen ancak Hz. Osman mushaflarından birine uymayan kırâatler şeklinde tarif edilmiştir.¹³⁴ Bu kırâatlere Kur'an hükmü verilemez, namazda da okunmaz. Şâz kırâatleri meşhur şâz, âhâd şâz ve müdrec kırâatler¹³⁵ olmak üzere üç kısımda değerlendirenler de vardır.

2.1.4. Hanefilerin Şaz Kıraat Konusundaki Karakteristik Özellikleri

Hanefiler şâz kırâatle amel etmişler¹³⁶ ve sebebini de şu şekilde açıklamışlardır: Bu kıraatlerde bulunan fazlalık, mütevâtir olmadığı için Kur'an değildir; ancak Kur'an olmamakla birlikte Hz. Peygamberin sözüdür ve bir kişiden geldiği için de haber-i vâhid konumundadır. Haber-i vâhid ise bazı şartlarla fıkhîta delil olarak kabul edilir. Fakat sahâbe bu ziyadenin sünnetten olup olmadığını açıkça belirtmediğinden dolayı, söz konusu ziyade en düşük bir ihtimalle sahâbenin kendi görüşüdür. Sahâbe kavli ise Hanefilere göre, Kur'an ve sünnetten sonra gelen şer'î bir delildir. Kaldı ki, sahâbe bu ziyadeyi mushafına, Kur'an âyetlerinin yanına yazacak kadar önemli görmüştür. Hadis usûlü kaynaklarında geçtiği üzere, sahâbenin akılla kavranılamayan bazı haberleri Hz. Peygamberden duymuş olma ihtimali vardır. Şaz kırâatte de böyle bir durum söz konusudur. Dolayısıyla şaz kıraate konu olan ziyade Hanefilerin sahabe kavli konusundaki usûlüne uygun düşmekte ve delil değeri taşımakta olduğu görülüyor.

¹³² Demirci, *TefsirUsûlü*, 133; Bazı müellifler bunun sebebini İbn Mes'ûd'un Hz. Peygamberin Kur'an'ın son defa arzedilmesinde bulunmaması, Ubeyy b. Ka'b'ın ise Peygamberimizden işittiği kırâat vecihlerinden vazgeçmeye razı olmadığı şeklinde açıklarlar. Ayrıntılı bilgi için bk. Önder, "Şâz Kıraatlar ve İslâm Hukûku Açısından Değeri", *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, sy. 13 (2009), 173.

¹³³ Abdülhamit Birışık, "Kıraat" md., *DİA* c. 25 (İstanbul: TDV Yay., 2002), 426-433.

¹³⁴ Önder, "Şâz Kıraatlar ve İslâm Hukûku Açısından Değeri", 163-194.

¹³⁵ Özbek, "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi", 163-181; Önder, "Şâz Kıraatlar ve İslâm Hukûku Açısından Değeri", 177.

¹³⁶ Hanbelî mezhebinin de kimi görüşlerinde şâz kırâatle amel ettiklerini ifade etmeliyiz. Kimi müelliflere göre İmam Şâfiî de amel etmektedir. Önder, *a.g.m.*, 186.

Hanefî mezhebinin şâz kırâatle amel ettikleri bazı örnekleri inceleyelim:

Sa'y yapmak, Hanefî mezhebine göre hac ve umrenin vâciblerinden; diğer üç mezhebe göre ise haccın rükünlerindedir. Bu ihtilafın dayanak noktası ise kırâat farklılığıdır. Âyeti Kerîme'nin *...Her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onlar tavaf ederse bunda bir günah yoktur...*¹³⁷ sonunu Ali b. Ebî Tâlib, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, İbn Zübeyr ve Enes b. Mâlik'in *...Onları tavaf etmemesinde kendisine bir günah yoktur...* şeklinde okudukları rivâyet edilir.¹³⁸ Bu yüzden Hanefî mezhebinde sa'y farz değil vâcip olarak değerlendirilmiş, terk edene dem¹³⁹ gerekir denilmiştir.¹⁴⁰

Yemin keffâretiyle ilgili âyette; bile bile yaptığımız yeminlerden sorumlu olacağımızı, yeminimizi bozmamız halinde keffâret olarak ailemize yedirdiğimizin orta hallisinden on yoksulu doyurmak yahut onları giydirmek ya da bir köle azat etmekle cezalandırılacağımız belirtilmiştir. Bu imkânı bulamayanlar için âyette *فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ* "...Kim (bu imkânı) bulamazsa onun keffâreti üç gün oruç tutmaktır..."¹⁴¹ buyrulur. Ancak İbn Mes'ûd'un mushafında âyetin devamında *مُتَتَابِعَاتٍ* ifadesi yer almaktadır.¹⁴² Bu fazlalıkla amel eden Hanefîler diğer imkânları bulamayan kimselerin oruç tutarken bu orucu "peş peşe" tutmaları gerektiğini söylemişlerdir.

Hırsızın sağ elinin kesilmesiyle ilgili *وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا* "...Hırsız erkek ve hırsız kadının ellerini kesin..."¹⁴³ âyetinin son kısmı İbn Mes'ûd'dan *والسارقون والسارقوات فاقطعوا أيماهم* şeklinde gelmiştir.¹⁴⁴ Hanefîler bu ziyade ile sağ elin kesileceğine hükmetmişlerdir.

2.1.4.1. Hanefîlerin Nasları İhmal ve Zayi Olmaktan Korumaları

Şâz kırâatlar incelendiğinde Hanefî mezhebinin nasları ihmal ve zayi olmaktan korumaya çalıştıkları görülür.

¹³⁷ El-Bakara 2/158.

¹³⁸ Muhammed b. Ömer B. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1: 207.

¹³⁹ Koyun veya keçi.

¹⁴⁰ Bu okuyuşu konunun uzmanı olan bazı kimseler âhâd kırâat olarak da değerlendirmektedir.

¹⁴¹ El-Mâide 5/89.

¹⁴² Şâz olarak nakledilen bu ziyade kimi müelliflerce Übeyy b. Ka'b'a kimi müelliflerce de İbn Mes'ûd'a nispet edilmektedir. Ancak bu konuyla ilgili yazılan müstakil eserleri incelediğimizde gördük ki bu ziyade bu iki sahâbenin mushafından da gelmektedir. Konuyla ilgili bk. Ahmed Muhtar Ömer, Abdül'âl Sâlim Mükrem, *Mu'cemu'l-Kırâati'l-Kurâniyye* (y.y.: Âlimü'l-Kütüb Yay., ts.), 2: 52.

¹⁴³ El-Mâide 5/38.

¹⁴⁴ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 1: 619.

Ehl-i re'y adıyla meşhur olan Hanefî mezhebine dair zihinlerde esere/nassa daha az önem veriyor gibi bir izlenim oluşabilir. Hatta tarihte bu yönde onlara karşı birçok eleştiri de yapılmıştır. Oysa onların mürsel hadisi, sahâbe kavlini, bazı şartlarla âhâd haberi kabul ediyor olmaları bir yana, şâz kırâati delil olarak kabul etmiş olmaları bile haberleri (eseri) ihmal ve zayi etmediklerini göstermektedir. Çünkü onların şâz kırâati kısımlarıyla beraber (meşhur şâz, âhâd şâz, müdrec) kabul etmelerinde; kırâat olma ihtimali bir yana, âhâd haber veya en düşük bir ihtimal sahâbe kavli olabileceğinden bu kırâati zayi etmek istemedikleri anlaşılır.¹⁴⁵

2.1.4.2. Delilleri Kendi Kategorisinde Değerlendirmeleri

Meşhur kırâat, sahih kırâatlerden sayıldığı için amel edilmektedir; âhâd yolla gelen kırâatle bütün mezheplere göre ittifakla amel edilmez.¹⁴⁶ Şer'î hüküm konusunda da değinileceği üzere, Hanefî âlimleri delillerin derecesine göre birtakım ara ıstılahlar koymuşlardır. Bu sebeple, onlara göre, şâz kırâatlerin bir kısmı meşhur, bir kısmı da âhâd yolla gelmiştir.

Hanefiler şâz/âhâd rivâyetleri delil olarak kabul ettikleri halde, bu kırâatleri Kur'an'dan saymazlar; namazda kırâat olarak okunamaz; hatta onlara göre kunut duâları şâz rivâyetle geldiği için namazda farz olan kırâat yerine okunamaz.¹⁴⁷

Hanefilere göre Kur'an'a muhdis/normal abdesti olmayan ve cünüp kişi dokunamazken, şâz kırâatlerle sabit metinleri böyle değerlendirmemişlerdir. Yine onlar, Kur'an'ın bir kelimesini inkâr edenin küfrüne hükmederken, şâz rivâyetleri inkâr edenin küfrüne hükmetmemişlerdir.

2.1.4.3. Sahâbeye Gösterilen Saygı

Yukarıda, şâz kırâatlerin meşhur yollarla da geldiği belirtilmiştir. Ancak kimi kaynaklarda bazı şâz kırâatlerin sahâbenin icmâi olabileceği¹⁴⁸, icmâi olmasa bile kavli, o da olmazsa sahâbînin kanaati olma ihtimaline binaen amel edilebilir denilmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Hanefî mezhebinin kırâat farklılıklarında naslara bağlı kaldıklarına dair örnekler için bk. Yaşar Akaslan, "Kırâatlerin Fikhî Hükümlere Etkisine Dair Bir İnceleme: Nisâ Süresi'nin 43. Ayeti Örneği", *OMÜİF Dergisi*, sy. 38 (2005), 205-232; Fatih Tok, "Ebû Hanîfe'nin Kur'an Kırâatlerine Yaklaşımı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. VI (2017), 123-144; Bayram Demircigil, "Hasan-ı Basrî Kırâatinin Fikhî Hükümlerle İlişkisi", *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 63 (2017), 173-189.

¹⁴⁶ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 50.

¹⁴⁷ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 51.

¹⁴⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 19. Baskı, 2010), 106.

¹⁴⁹ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usûlü* (Kayseri: Kimlik Yay., 2016), 34.

Hız. Peygamberin kimi zaman “Sünneti yazmayın” ikazına rağmen sahâbenin şâz olarak değerdendirilen kırâati mushafına yazması, bu kırâatin sahâbe tarafından doğruluğunda herhangi bir şüpheye mahal olmadığı izlenimini vermektedir.

Hanefiler deliller hiyerarşisi içerisinde Kur’an ve sünnetten sonra üçüncü delil olarak icmâi ve sahâbe kavlini delil olarak kabul ederler. Dolayısıyla, son tahlilde, şâz kırâate Kur’an veya sünnet hükmü verilmemesi durumunda, “sahâbe kavli” kategorisi içerisinde değerdendirirler.

Sonuç olarak, kırâatler okuma keyfiyetleri bir yana, özellikle tefsir ve fıkıh ilimleri açısından önemli bir dayanak noktasıdır. Özellikle fıkıh ilmi açısından bakıldığında kırâatlar,

- Bir hükmü açıklayıcı olabilir.
- Farklı hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olabilir.
- Fikhî bir meseleye zenginlik katabilir.
- Âmm ifadeyi tahsis, mutlak lafızları takyid, mücmel lafızları da açıklama gibi işlevleri yerine getirebilir.¹⁵⁰
- Mütevâtir kırâatin zahirî manasından anlaşılabilir yanlış anlamaları giderebilir.¹⁵¹
- Kırâatler ile bazen âyetlerde bulunan hükümler açıklık kazanmış bazen de kapalı kalan anlamlar ortaya çıkmıştır.

2.2. SÜNNET KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI

2.2.1. Tanımı

Sünnet lügatta “yol, davranış, hal ve âdet” demektir.¹⁵² Fukahânın ıstılahında, Hız. Peygamberden nakil olunmuş farz ve vâcip olmayan mendûb diye isimlendirdiğimiz ibadetlerin ismidir.

Usûlcülerin ıstılahında ise sünnet, “Hız. Peygamberden Kur’ân-ı Kerîm dışında sâdır olan söz, fiil ve takrirlerdir.”¹⁵³

¹⁵⁰ Önen, “Kırâatların Fikhî Hükümlere Etkisi”, sy. 2/15.

¹⁵¹ Önder, “Şâz Kırâatlar ve İslâm Hukûku Açısından Değeri”, sy. 13: 176.

¹⁵² Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “Sünnet” md., 515; İbrahim Mustafa vd., *Mu’cem-ul Vasiit*, “Sünnet” md., 502; Mustafa Sıbâi, *es-Sünnetü ve Mekânetühâ fi-t’Teşriil-İslâmî* (Şam/Lübnan: Dâru’l-Varrâk, 2010), 87; Fâtır Sûresi 35/43; Enfal Sûresi 8/38; Ahzâb Sûresi 33/38; Fetih Sûresi 48/23 vb.

2.2.2. Çeşitleri

Sünnet sözlü (kavlî), fiilî, takrîrî olmak üzere üç kısma ayrılır.

Sözlü (kavlî) sünnet, Hz. Peygamberin çeşitli münasebetlerle söylediği sözlerdir.¹⁵⁴ “*Kasten adam öldürmenin cezası kısastır*”¹⁵⁵, “*Zarara zararlar karşılık vermek yoktur*”¹⁵⁶, “*Sizden biriniz bir kötülük gördüğünde hemen onu eliyle değiştirsin. Eğer buna güç yetiremezse, onu diliyle değiştirsin. Buna da güç yetiremezse kalbiyle buğz etsin. Bu sonuncusu da imanın en zayıf noktasıdır*”¹⁵⁷ vb. hadisler Hz. Peygamberin kavlî sünnetleridir.

Fiilî sünnet, Hz. Peygamberin abdest alması, namaz kılması ve hac etmesi gibi açıklama ve gösterme maksatlı yapmış olduğu fiillerdir.

Takrîrî sünnet, Hz. Peygamberin sahâbenin yaptığı bir işten haberdar olduğu halde sükût etmesi, karşı çıkmaması ya da memnun olup olmadığına dair emarelerde bulunduğu hal ve tavırlardır.

2.2.3. Kaynak Değeri Açısından Karakteristik Özellikleri

Sünnet teşriide kaynak olma bakımından Kur’ân-ı Kerîm’den sonra ikinci kaynaktır. Kur’ân’da Hz. Peygamberin hevâsından konuşmayacağı, konuşuklarının vahye dayandığı (vahy-i gayri metlüvv)¹⁵⁸, ne söylese almamız gerektiği, neyden yasaklarsa kaçınmamız gerektiği, O’na itaatin Allâh’a itaat gibi olduğu birçok âyette bildirilmiştir.¹⁵⁹ Bundan dolayı sünnetin teşriide ikinci kaynak oluşunda herhangi bir ihtilâf yoktur.

Ancak Hz. Peygamberin bir devlet yöneticisi olarak, komutan olarak, hâkim olarak (hükmetme usûlleri açısından), hâsılı kelam bir beşer olarak, dünya fiillerindeki tecrübesi ve bilgisi gereği kendisinden sâdır olan söz, fiil ve takrirlerinden sorumlu olunur mu ve teşriide delil alınacak mı noktasında ihtilâf vardır.

¹⁵³ Abdülkerim Zeydan, *El-Vecîz Fî Usûlü'l-Fıkh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 161; Atar, *Fıkh Usûlü*, 35.

¹⁵⁴ Zeydan, *El-Vecîz Fî Usûlü'l-Fıkh*, 164.

¹⁵⁵ Ebû Dâvud, “Diyet”, 17.

¹⁵⁶ El-Muvatta, “Akziye”, 1503; Atar, *Fıkh Usûlü*, 38.

¹⁵⁷ Müslim, “İman”, 176.

¹⁵⁸ Murtaza Bedir, *Sünnet Hz. Peygamberin Evrensel Mesajı* (İstanbul: İSAM Yay., 2004), 50; Atar, *Fıkh Usûlü*, 36; Zeydan, *el-Medhal Li Dirâseti 'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, 180.

¹⁵⁹ En-Necm 53/3-4; en-Nahl 16/44; en-Nisa 4/59, 80, 83, 65; el-Haşr 59/7; el-Ahzâb 33/36; Âli İmrân 3/32.

Genel kanaat Hz. Peygamberin “*Siz dünyanın işlerini daha iyi bilirsiniz*”¹⁶⁰ gibi bazı sözlerinden de anlaşılacağı üzere özel bir kastı veya açıklaması olmadan beşer olarak yaptığı “hurma aşılama, ticaret, ziraat, bir hastaya ilaç tarif etmesi, savaş taktikleri” vb. bazı fiillerinin teşriide kaynak olmayacağı yönündedir.¹⁶¹ Çünkü bunlar ilahî vahiy ile değil, şahsî tecrübe ve ictihad ile yapılan fiiller olarak değerlendirilmiştir.

Ancak teşriide kaynak olarak kullanılmayan bu fiilleri göz ardı etmek yerine, Abdullah b. Ömer gibi bunlarla amel etmenin Hz. Peygambere olan muhabbeti artıracığı, diğer sünnetleri yapmayı kolaylaştıracağı, aynı zamanda Hz. Peygamberin öğrettiği İslâm ahlak kurallarıyla donanmamızı kolaylaştıracağı söylenebilir.

Kaynak değeri ve rivâyet açısından diğer mezheplerin aksine Hanefilerin sünneti mütevâtir, meşhûr ve haber-i vâhid olarak üçe ayırdıklarını görüyoruz. Cumhur ise mütevâtir ve haber-i âhâd olarak ikiye ayırır. Ancak cumhur âhâd sünneti kendi içerisinde tekrar “meşhûr, azîz, ferd (garîb)” olarak üçe ayırmıştır.¹⁶²

2.2.3.1. Mütevâtir Sünnet

Mütevâtir sünnet, Hz. Peygamberden yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayacak sayıda bir sahâbe topluluğunun rivâyet ettiği, daha sonra bu topluluktan tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn devirlerinde de aynı özellikteki toplulukların rivâyet ettiği haberdir.¹⁶³

Mütevâtir lafzî ve manevî olarak ikiye ayrılır:

Lafzî mütevâtir, hadis ravilerinin rivayetlerinin lafız ve mana açısından bir olmasıdır. “*Kim bilerek bana yalan isnad ederse (benden yalan bir şey haber verirse) Cehennem ateşindeki yerine hazırlansın*”¹⁶⁴ gibi.

¹⁶⁰ Abdü'l-Vehhâb Hallâf, *İlm-ü Usûli'l-Fıkh* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2011), 39.

¹⁶¹ Bu konudaki Tartışmalar için bk. Bedir, *Sünnet Hz. Peygamberin Evrensel Mesajı*, 52; Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis* (İstanbul: İSAM Yay., 2011), 253; Vehbe Zuhayli, *Fıkh Usûlü*, trc: Ahmet Efe (İstanbul: Risâle Yay., 1996, 35; Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, 100; Hallâf, *İlm-ü Usûli'l-Fıkh*, 39; Zeydan, *el-Medhal Li Dirâseti 'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, 182.

¹⁶² Burada dikkat edilmesi gereken nokta cumhurun haber-i âhâd tanımı ile Hanefilerin haber-i vâhid tanımları farklıdır. Bu yüzden müellifler mütevâtir sünnet, meşhûr sünnet diye isimlendirirken sonuncusunda “haber-i vâhid” başlığını kullanırlar. Her ne kadar haber-i vâhid'in sünnet olma değeri olsa da içerisinde barındırdığı zandan dolayı “Vâhid Sünnet” diye değil de haber-i vâhid diye meşhur olmuş bu şekilde istilahlamıştır. Haber-i âhâd üst başlık iken haber-i vâhid tek tek haberlerden müteşekkildir denilmiştir. Ayrıca istilah oluşturulurken sünnet olmama ihtimalinin de dikkate alındığı görülmektedir.

¹⁶³ Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 75; Muhammed el-Hatîb Timurtâşi, *Muiînü'l-Müftî Alâ Cevâbi'l-Müstefî* (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2009), 83.

¹⁶⁴ Buhârî, “İlim”, 38; Müslim, “Zühd”, 72; Ebû Dâvud, “İlim”, 4.

Manevî mütevâtir, lafızları tevâtüren naklolmamış, fakat aynı mana üzerinden birkaç farklı lafız ile tevâtür derecesine çıkan sünnettir. Bu çeşitte râvîlerin kullandıkları lafızlar birbirinden farklıdır. Manevî mütevâtire “Ameller niyetlere göre değer kazanır” hadîsi örnektir. Bu manayı ifade eden birkaç farklı lafızla gelen hadisler şu şekildedir, “Ameller ancak niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır. Öyleyse kimin hicreti Allah’a ve Rasûlü’ne ise, onun hicreti Allah ve Rasûlü’nedir. Kimin hicreti de elde edeceği bir dünyalığa veya nikâhlanacağı bir kadına ise, onun hicreti de o hicret ettiği şeydir.”¹⁶⁵ “Kulum iyi bir iş yapmaya niyet eder de yapmazsa ona bir iyilik (sevabı) yazarım...”¹⁶⁶, “Kim Allâh’ın kelimesi (tevhid) yüce olsun diye savaşırsa, o kişi Allah yolundadır”,¹⁶⁷ İşte burada nakledilen hadislere benzeyen birçok rivayette¹⁶⁸ tek bir mana ifade edilmektedir. O da, “Ameller niyetlere göredir ve herkesin amelleri niyetine göre karşılık bulacaktır” manasıdır.¹⁶⁹

2.2.3.2. Meşhûr Sünnet

Meşhûr sünnet, Hz. Peygamberden bir veya iki sahâbenin rivâyet ettiğinden dolayı tevâtür derecesine ulaşamayan, ancak tâbiûn veya etbâu’t-tâbiîn asrında tevâtür derecesine ulaşan sünnettir.¹⁷⁰

Meşhûr sünnet sahâbenin dinine olan samimiyetinden ve doğruluğundan dolayı Hanefiler arasında neredeyse mütevâtir derecesinde kabul görmüştür. Örnek olarak, halasının yahut teyzesinin üzerine kadının nikâhlanmasının haramlığı¹⁷¹, mest üzerine mesh, recmin bildirildiği hadisler¹⁷² meşhûr sünnete örnek olarak verilebilir.¹⁷³

Meşhûrla mütevâtir sünnet arasındaki farklar ise şunlardır:

Mütevâtir sünnet her devirde tevâtür derecesinde nakledilen sünnettir. Meşhûr sünnet ise, birinci veya ikinci tabakada bir veya iki râvî tarafından rivâyet olunup daha

¹⁶⁵ Buhârî, “Bedu’l-Vahiy”, 1.

¹⁶⁶ Müslim, “Îmân”, 204.

¹⁶⁷ Buhârî, “İlim”, 45.

¹⁶⁸ Niyet hadisi ve bu kapsamda değerlendirilen farklı rivayetler için bk. Muhyiddin en-Nevevî, *Riyâzû’s-Sâlihîn – Metin ve Çeviri*, Çev: M. Emin Özafşar vd. (Ankara: DİB. Yay., 2014), 25.

¹⁶⁹ Niyet hadisinin değerlendirmesi için bk. Nuri Tuğlu, “Niyet Amel İlişkisi Bağlamında “Ameller Niyetlere Göredir” Hadisi Üzerine Bir Yorum Denemesi”, *Marife -Bilimsel Birikim- Dergisi*, sy. 2 (2012): 9-25.

¹⁷⁰ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usûlü*, 42.

¹⁷¹ Buhârî, “Nikah”, 28; Müslim, “Nikah”, 33.

¹⁷² Müslim, “Hudûd”, 16-33; Şevkânî, *Neylû’l-Evtâr*, 7: 93.

¹⁷³ Nizâmü’d-Dîn eş-Şâfi, *Usûlü’ş-Şâfi* (Suriye: Dâr-u İbn-i Kesîr, 2011), 209.

sonra yalan üzerine ittifak etmelerine ihtimal verilmeyen bir cemaatin rivâyet ettiği sünnetlerdir.¹⁷⁴

Mütevâtir sünnette haberin Hz. Peygambere nispeti kesindir. Meşhûr sünnette ise haberin sahâbeye nispeti kesindir, fakat bu rivâyetin Hz. Peygambere nispeti kesin değildir. Mesela bir sahâbî rivâyet ettiği meşhûr haberi Hz. Peygamberden öğrenen başka bir sahâbîden öğrenmiş olabilir.¹⁷⁵

Mütevâtir sünnet kesin bilgi veya müşâhedeye dayanan ilim ifade eder ve onunla amel etmek farzdır. İnkâr eden küfre düşer. Meşhûr sünnet ise ilmü't-tume'nîne (gönül yatkınlığı) ifade eder.¹⁷⁶ İnkâr eden küfre düşmez. Hanefilerden meşhûr sünnetin mütevâtir sünnet gibi kesin bilgi ifade edeceğini, ancak bu kesinliğin zorunluluk yoluyla değil, istidlâl yoluyla olduğunu söyleyen müellifler de vardır.¹⁷⁷

Hanefiler mütevâtir ve meşhûr sünnetle Kur'ân ve sünnetin âmm ifadesinin tahsîsini¹⁷⁸, mutlak ifadesinin takyîdini caiz görmüşlerdir.

2.2.3.3. Haber-i Vâhid¹⁷⁹

Haber-i vâhid çoğu usûlcü tarafından “tevâtür ve meşhûr derecesine ulaşmayan ve bu durumu tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn dönemlerinde de devam eden sünnettir” şeklinde tarif edilmiştir.

Haber-i vâhid ilim değil, zan ifade eder.¹⁸⁰ Bu yüzden itikâdî meselelerde haber-i vâhidle hüküm verilmez, ancak ibâdetler ve muâmelât konularında amel edilir.

Hanefilere göre Kitap veya mütevâtir sünnette yer alan âm ifâdenin (daha önce başka bir delil ile tahsis edilmemiş ise) ilk olarak haber-i vâhid ile tahsisi mümkün değildir.¹⁸¹

¹⁷⁴ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, trc: Osman Keskiöğlü, 291; Hallâf, *İlm-ü Usûli'l-Fıkh*, 37.

¹⁷⁵ Hallâf, *İlm-ü Usûli'l-Fıkh*, 38.

¹⁷⁶ Haskefi, *İfâzatü'l-Envâr* (Şam: Mektebetü'l-İmâmi'l-Evzâi, 2008), 190; İlmü't-tume'nîne hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Murteza Bedir, *Fıkh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkh Teorisinde Peygamberin Otoritesi* (İstanbul: Dem Yay., 2. Basım, 2017), 136-138.

¹⁷⁷ Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, 242; Zeydan, *El-Vecîz Fî Usûli'l-Fıkh*, 171.

¹⁷⁸ Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, 243; Timurtâşi, *Muînü'l-Müftî Alâ Cevâbi'l-Müsteftî*, 84.

¹⁷⁹ Haber-i vâhid'in de sünnet olma durumu varsa da içerisindeki zan ihtimalinden dolayı müellifler arasında “Vâhid Sünnet” diye bir istilâh meşhur olmadığından, mütevâtir sünnet, meşhûr sünnet, haber-i vâhid diye başlık koyuldu. Bk. 162. dipnot.

¹⁸⁰ İslâmî ilimlerde “zan” kelimesinin ifade ettiği mana için konumuzun sonundaki şekle bk. “Şekil 1 İlimlerin Bilgi Değerini İfade Eder Tablo”, 44.

¹⁸¹ Çünkü haber-i vâhid'in sübûtu zannî, diğerlerin sübûtu katîdir. Zannî delille katî delil tahsis edilemez. Fakat Hanefiler tahsisten sonraki âmmin zan ifade ettiğini, dolayısıyla ikinci seferde haber-i vâhid ile tahsise uğrayabileceğini söylerler. Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, 354.

İslam hukuk mezheplerinin dördü de sahih hadislerin rivâyet şartlarına sahip olan haber-i vâhid'i şer'î bir delil olarak kabul ederler. Bunun için râvînin müslüman, bâliğ, adâlet ve zabt sıfatının yanında, senedinin de muttasıl olması gerektiğini söylerler. Fakat Hanefîler ve Mâlikîler bunlara birtakım şartlar daha ilave etmişlerdir.¹⁸²

Mâlikîler'e göre bu şartlarla birlikte âhâd haber; sabit olmuş şer'î esaslara ve kâidelere muhalif olmamalı, Medîneliler'in ameline muhalif olmamalıdır.¹⁸³

Hanefîler ise, cumhurun şartlarına ilaveten birtakım şartlar daha ileri sürmüşlerdir. Bunlar kimi müellifler tarafından toplamda ondört, kimileri tarafından da onyediyi olarak zikredilir.¹⁸⁴ Tezimizin asıl maksadının dışına çıkmamak için öne çıkan şartları söylemekle yetinelim. Bu şartlar,

- Sünneti rivâyet eden râvî Hz. Peygamberden rivâyet ettiği hadis aksine davranış sergilememeli veya bu rivâyete aykırı fetvâ vermiş olmamalıdır.
- Hadis sık sık tekerrür eden ve her mükellefin bilme ihtiyacı hissettiği umumu belvâ olan fiillerden olmamalıdır.
- Hadisi rivâyet eden râvî fıkıh bilgisi ve ictihad ehliyeti ile tanınmış bir kimse değilse, rivâyet ettiği hadis kıyasa ve şer'î esaslara aykırı olmamalıdır.¹⁸⁵
- Haber-i vâhid Kur'ân'a muhâlif olmamalıdır.
- Haber-i vâhid mütevâtir ve meşhûr sünnete muhâlif olmamalıdır.
- İhtilâfin ortaya çıkması durumunda metruk olmamalı.¹⁸⁶
- Haber-i vâhid şeriatın kaynaklarından elde edilmiş asıllara muhâlifse, muhâlif olan haber şâz kabul edilerek daha kuvvetli delil tercih edilir.¹⁸⁷

Aşağıdaki tablo bütün ilimlerle ilgili olmakla beraber özellikle haber-i vâhid konusuyla ilgili olarak buraya alınmıştır. Çünkü haber-i vâhidin zan ifade etmesinde; Türkçemizde kullanılan “zan” kelimesinin manası ile Arapça'da kullanılan “zan”

¹⁸² Atar, *Fıkıh Usûlü*, 42.

¹⁸³ Zeydan, *El-Vecîz Fi Usûlü'l-Fıkıh*, 173; Atar, *Fıkıh Usûlü*, 44; Muhammed Ebû Zehra, *Usûlü'l-Fıkıh* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2006), 105.

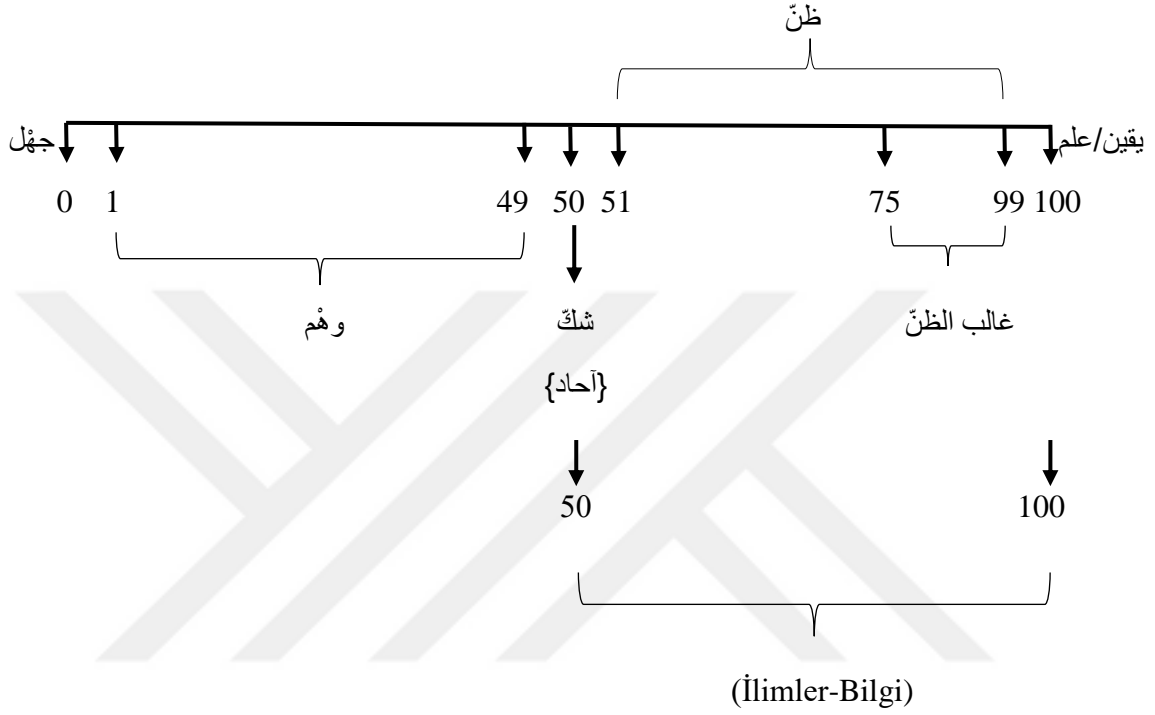
¹⁸⁴ Bu şartlar için bk. Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 197.

¹⁸⁵ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, 89.

¹⁸⁶ Şâşî, *Usûlü's-Şâşî*, 214; Atar, *Fıkıh Usûlü*, 42.

¹⁸⁷ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 196.

kelimesinin ifade ettiği mana aynı şekilde değerlendirilmemiştir. Türkçe’deki zan, çoğu zaman doğru olma ihtimali olmayan şeyler için kullanılırken, İslâmî ilimlerdeki “zan” ise tabloda da ifade edildiği gibi %50 yi aşan, yani %51-%99 arasındaki bilgi değerini ifade etmektedir.

Şekil 1 İlimlerin Bilgi Değerini İfade Eder Tablo¹⁸⁸

Sünnet hakkında giriş yaptıktan sonra Hanefilerin cumhurun taksiminden ayrılımlarına sebep olan âmilleri ve metodlarını oluştururken neleri dikkate aldıklarını araştırmaya çalışalım. Bununla birlikte Hanefilerin kaynak değeri açısından sünnet konusundaki karakteristik özelliklerini de incelemiş olacağız.

2.2.3.3.1. Hadis Uydurma Faaliyetlerine Karşı Ek Önlemler

Daha önceden de ifade edildiği üzere Hanefî mezhebinin kurulmuş olduğu Kûfe şehri Irak’ın en büyük şehirlerindendir. Irak, eski medeniyetlerin ve kültürlerin beşiği, farklı fikir akımlarının olduğu bir yerdir. İslam’dan önce Süryânî vb. akımlar oraya yerleşmiş, Yunan ve İran felsefesinin okutulduğu felsefe okulları oluşmuştur.

¹⁸⁸ Geniş bilgi için bk. Fâhru’-d-Dîn Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn er-Râzî, *el-Mahsûl* (Lübnan: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2016), 1: 10. Bu eserde yukarıdaki şekilde yer alan kavramların tanımları geniş bir şekilde ele alınmakla birlikte, bu tabloyu, Sayın Dr. Ali Pekcan hocamızın Selçuk Dînî Yüksek İhtisas Merkezi’ndeki Usûl-i Fıkıh derslerinde edindiğimizi ifade etmeliyiz.

İslâm'dan sonra da Irak aynı şekilde farklı siyâsî ve itikâdî fikir akımlarının birleştiği bir merkez olmuştur. Şii'ler, Hâricîler ve Mu'tezilîler orada yan yana idiler. Sahâbeden ve tâbiûndan birçok kişi olmasının yanında Hz. Ömer'in Kûfe'ye insanlara fıkıh öğretmek için gönderdiği Abdullah b. Mesûd ve Hz. Ali vardı.¹⁸⁹

Ebû Hanîfe sistematüğini böyle bir ortamda oluşturmuştur. Hadis uydurma faaliyetleri göz önünde tutulduğunda, hadislerin sağlamını zayıfından ayırmak için farklı/ek şartlar ileri koşması gayet normal karşılanmalıdır. İmam Mâlik'in âhâd haberi kabul konusunda Medîneliler'in uygulamasına ters düşmemesini şart koşması gibi, Ebû Hanîfe de haber-i vâhid'i kabul konusunda birkaçı yukarıda zikredilen bazı şartlar koşmuştur.

Fıkıh sistematüğünün yeni yeni oluştuğu ve fikhî kaidelerin henüz tam yerine oturmadığı bir dönemde hadislerin sahihini sakîminden ayırmak için Hanefiler tarafından bu şartlar koşulmuştur.

2.2.3.3.2. Fıkıhta Derin Düşünce

Hanefilerin sünnet taksimine bakıldığında, fıkıhta derin düşünce/anlayışın ürünlerini görmek mümkün olur. Çünkü rivâyet ettikleri hadis bakımından sahâbe ile tâbiûnin arasını ayırmak ince/derin düşüncenin ürünüdür.

Sahâbe ile tâbiûn hem derece bakımından hem de delillere vâkıf olma bakımından aynı dereceye sahip değildir. Sahâbe hem adildir¹⁹⁰ hem de vahye tanık olmuşlardır. Onlar hadisleri Hz. Peygamberden bizzat işitmiş, vurût sebeplerini de görmüşlerdir; bazıları bizzat hadislerin söylenme sebebi bile olmuştur. Tâbiûn ise hadisleri sadece duymuşlardır; genel olarak işitmek ise görmek gibi değildir.

Hanefilerin mütevâtir sünnet konusundaki düşüncelerinin cumhurla aynı olduğu ifade edilmişti. Ancak tevâtürden aşağı inildiğinde doğrudan doğruya haber-i vâhid kategorisine düşmeyerek yeni bir taksimle “meşhûr” kategorisini ortaya koymaları fıkıhta ince düşünce, derin anlayış ve fikhî melekenin bir başka ürünüdür.

Çünkü her haber, kaynak değeri açısından aynı dereceyi taşımadığından meşhûr sünneti haber-i vâhid başlığında değerlendirmek meşhûr sünnetin kaynak değeri açısından derecesini düşürecek, dolayısıyla üzerine binâ edilecek hükümler açısından da

¹⁸⁹ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2009), 350; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev: Abdülkadir Şener vd., 434.

¹⁹⁰ Sîbâî, *Es-Sünnet-ü ve Mekânetühâ Fi't-Teşrii'l-İslâmî*, 395.

sağlam bir zemin oluşturmayacaktır. Özellikle delillerin teâruzunda, âmmin tahsîsi, mutlakın takyidi, mücmelin beyânı, nesh vb. durumlarda meşhûr sünnetin değeri düşmüş olacaktı. Fakat bu taksimle birlikte teâruz olduğunda tercih sebepleri artmış olacaktır denilebilir.

Ebû Hanîfe meşhur sünneti neredeyse mütevâtir derecesine çıkarmıştır. Bu konuda Ebû Hanîfe'den birçok söz rivâyet edilir. Birisini naklederek konumuzu tamamlamış olalım.

Rivâyet edildiğine göre halîfe Ebû Ca'fer Mansûr ona bir mektup yazarak, “Bana ulaştığına göre sen kıyâsı hadise takdim edermişsin” demiş. Ebû Hanîfe ise ona:

“Yâ Emîre'l-Mü'minîn, iş size ulaştığı gibi değildir. Ben evvelâ Kitâbullâh ile amel ederim. Sonra Rasûlünün sünnetiyle, sonra Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali Hazretlerinin hükmettikleriyle, sonra diğer ashâbın akvâliyle hüküm veririm. Sonra da eğer aralarında ihtilâf varsa kıyas yaparım...”¹⁹¹ diye cevap vermiştir.

Ebû Hanîfe'nin sahâbe tabakasına ayrı bir önem vermesi, sahâbe kavlinde de değerlendirileceği üzere Hz. Peygamberin birçok sözüyle uyumlu bir davranıştır. Çünkü Peygamberimiz birçok sözünde onları övmüştür.

2.2.3.3.3. Mantıkî Örgü ve Sistemik

Mantıkî örgü ve sistemik, esasında fikhın genel bir özelliğidir. Çünkü bu özellik olmazsa fıkihta sürekli tıkanmalar meydana gelir ve bir yerde yapılan kâide başka bir yerde bozulabilir. Bu yüzden özellikle sünnet konusunda Hanefilerin bu kâideye çok dikkat ettikleri ve hadisleri incelerken mantık kurallarını işlettikleri görülür. Zaman zaman da temel kâidelerini değiştirdikleri Hanefiyye metodu konusunda ifâde edilmişti.

Haber-i vâhidin şartlarından birisi, “râvî Hz. Peygamberden rivâyet ettiği hadisin aksine davranış sergilememeli veya fetvâ vermemeli” idi. Böyle bir durumda rivâyeti değil, davranışı veya fetvâsı dikkate alınır.¹⁹²

Sebeup olarak da fetvâ vermeden önce rivâyet etmiş olabileceği daha sonra da rivâyetinin neshedildiğini ya da yanlış olduğunu öğrenmiş veya da konuyla ilgili yeni

¹⁹¹ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, trc: Osman Keskiöğlü, 288.

¹⁹² Hanefiler'in Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği köpeğin yaladığının yedi defa yıkanması hadisinin aksine kendisinin üç defa yıkadığını gördüklerinde davranışını almaları gibi.

bir rivâyet duymuş olabileceğine hamledilir. Yoksa râvî rivâyet ettiğinin aksine bir şekilde davransa ve bu saydığımız durumlar da gerçekleşirse râvînin adâlet vasfı zedelenir.

Haber-i vâhid'in bir diğer şartı da “rivâyet edilen haberin sık sık meydana gelen ve her mükellefin bilmesi gereken umûm-u belvâdan olmaması gerekir” idi. Çünkü haber-i vâhid râvîlerin rivâyette tek kaldıkları haberler, umûm-u belvâ ise herkesin bilmesi gereken haberlerdir. Dolayısıyla bu şartı koşmadığımız zaman bir tenâkuz meydana gelmektedir. Hanefiler bu şartı koyarak tenâkuza düşmekten kurtulmaya çalışmışlardır. Bu şartla ilgili Hanefiler, Hz. Peygamberden nakledilen “O, namazda Fâtiha sûresini okurken besmeleyi de yüksek sesle okurdu” hadisiyle amel etmemişlerdir.¹⁹³ Çünkü namaz, Hz. Peygamberin insanlar içerisinde sürekli ve cemaatle yaptığı bir ibadettir. Dolayısıyla bu haber tek kişiler tarafından değil, mütevâtir veya en azından meşhûr derecesinde gelmeliydi.

2.2.4. İnkıtâ' Konusundaki Temel Yaklaşımları

İnkıtâ' kelimesi sözlükte يَنْقَطِعُ – يَنْقَطِعُ fiilinin infîâl babından الْإِنْقِطَاعِ masdar olarak gelmektedir. Manası “kesilmek, kopmak, yırtılmak, ikiye ayrılmak”¹⁹⁴ iken hadis ilimleri ortaya çıkınca yeni bir mana kazanmış hadis ilimlerinde bir ıstılah olmuştur.

Istılahtaki manası ise “hadisin senedinde kopukluk olması, bir ya da daha fazla râvînin sened zincirinden düşmüş olması demektir.”¹⁹⁵

Hanefiler inkıtâ'ı, “zâhirî inkıtâ'” ve “bâtınî/manevî inkıtâ'” olarak ikiye ayırırlar.

Hadisçiler ise inkıtâ'ı sadece senedde meydana gelen kopukluk olarak incelerler.

Zâhirî inkıtâ', hadisin senedindeki kopukluğun olduğu inkıtâ' çeşididir. “Açığa çıkan, belirgin olan” manasındaki “zâhirî” kelimesiyle yan yana gelip terkip oluşturan “zâhirî inkıtâ'” terkinin Hanefilerdeki karşılığı aslında mürsel hadistir.¹⁹⁶ Onlara göre

¹⁹³ Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, 89.

¹⁹⁴ İbrahim Mustafâ vd., *Mu'cem-ul Vasit*, “inkata'a” md., 798; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “kata'a” md., 717.

¹⁹⁵ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “inkıtâ'” md., 252.

¹⁹⁶ Halife, *Menhecü'l-Hanefiyye Fî Nakdi'l-Hadis*, 123; Bedir, *Fıkıh Mezhep Sunnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*, 150; H. Yunus Apaydın, “Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Manevi Inkıtâ' Anlayışı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (1992): 159-193.

inkıtâ'/mürsel; senedin başında, ortasında, sonunda bir ya da daha fazla kopukluğun olduğu hadise inkıtâ'uz-zâhir/mürsel denir.

Mürsel hadis, râvînin kendisi ile Hz. Peygamber arasındaki râvîleri atlayıp "Kâle Rasûlullah" diyerek rivâyet ettiği hadislerdir. Mürsel hadisin dört çeşidi vardır.

Sahabe mürseli, sahâbenin başka sahâbî(ler)den duyduğu hadisi aradaki kişileri atlayarak Hz. Peygamberden duymuş gibi rivâyet etmesidir.

İkinci ve üçüncü asrın mürsellersi, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn'in yaptığı mürsel rivâyetlerdir.

Her asırda adil kimselerin yaptıkları mürsel rivâyetler, üçüncü asırdan sonra yapılan mürsel rivâyetlerdir.

Bir vecihten mürsel, bir vecihten muttasıl olanlar, mürsel hadisin aynı zamanda muttasıl, mevkûf veya da merfû' olarak gelmesidir.

Hanefiler sahâbe adil olduğu için sahâbe mürselini mutlak olarak, ikinci ve üçüncü asrın mürsellersini ise bazı şartlarla delil olarak almışlardır.¹⁹⁷ Delilleri ise,

خير الناس قرني ثم الذين يلونهم ثم الذين يلونهم hadisidir. "Ümmetimi en hayırlıları benim asırmdakilerdir. Sonra onları takip edenler sonra onları da takip edenlerdir."¹⁹⁸ Yine bu hadise benzer olan "En hayırlı nesil benim aralarında bulunduğum nesildir"; "Benim sünnetime ve benden sonra Râşid halifelerin sünnetine bağlı kalın"¹⁹⁹ gibi hadislerdir.

Diğer ikisi ise ihtilaflıdır. Çünkü her asırda yapılan rivâyetler hakkında Hz. Peygamber etbâu't-tâbiînden sonra yalanın artacağına işaret etmiştir.²⁰⁰ Son madde ile ilgili Hanefiler bu hadisleri ve ziyâdelikleri kabul ederler. Fakat bunun tek şartı ziyâde gelen rivâyetin kendisinden daha sika bir râvîye muhâlefet etmemesidir.²⁰¹

Bâtınî/Manevî inkıtâ'ise, hadis dikkatle incelendiğinde içerisindeki bazı gizli illetlere/delâletlere binâen hadisin Hz. Peygambere ait sayılmamasıdır.

İnkıtâ', "muâraza" ve "râvînin bir eksiklik ve kusurundan dolayı meydana gelen inkıtâ'" olmak üzere iki çeşittir. Birincisi haberin kendisine teallük eden inkıtâ, ikincisi ise haberi verene teallük eden inkıtâ'dır. Birincisi Hanefilere özel olduğu için sadece onu inceleyeceğiz.

¹⁹⁷ Abdülmecid et-Türkmânî, *Dirâsât Fî Usûli'l-Hadis Alâ Menheci'l-Hanefiyye* (Suriye: Dâru İbn-i Kesîr, 2012), 443.

¹⁹⁸ Buhârî "Fezâilü Eshâbi'n-Nebiyi", 1; Müslim "Fezâilü's-Sahâbe", 44.

¹⁹⁹ Tirmizî, "İlim", 16.

²⁰⁰ Tirmizî "Fiten", 7.

²⁰¹ Halîfe, *Menhecü'l-Hanefiyye Fî Nakdi'l-Hadîs*, 146.

İnkıtâ'ul-Muâraza, hadisin dindeki bazı asıllara arz edilmesidir. Bu asıllar Kur'ân-ı Kerîm, meşhur sünnet, umûm-u belvâ ve Hz. Peygamberin ashâbından bazılarının karşı çıkması gibi.

Hanefiler bu dördünden başka kaynaklara da arz ederler. Bunlar hadisin icmâya, aklın gereklerine, küllî kâidelere, aynı konudaki diğer hadislere, tarihî hakîkatlere, makâsida²⁰² veya maslahata muâriz olmaması gibi.²⁰³

Bunun yanında, râvînin rivâyetine sahâbenin imamlarının karşı çıkmamış olması, rivâyet ettiği hadisin tersine davranış sergilememesi veya fetvâ vermemesi gibi. Bunlardan birisine muhâlefet eden haber merdûd ve münkatı' olur.²⁰⁴

Sonuç olarak Hanefî mezhebinin oluştuğu zaman mürsel hadisleri rivâyet etmek çok yaygındı. Ebû Hanîfe'nin erken dönemde oluşu tâbiînin büyüklerini; irsâl yapan ve yapılan meçhul râvîleri, kimin hadisinin alınıp alınmayacağını bilmesi ilk dönem Hanefiler için kolaylık sağladığından Ebû Hanîfe sahâbe mürsellerini mutlak olarak delil kabul etmektedir.²⁰⁵ Ona göre mürsel hadisle haber-i vâhid aynı mertebededir. Mürsel hadisle haberi vâhid teâruz edince, iki haberi vâhid teâruz ettiğinde uyulan tercih kâidelerden biri uygulanır.²⁰⁶

İkinci ve üçüncü asırdaki râvîlerin mürselleri kayıtsız şartsız alınmamış, daha çok bilinen, adâlet ve zabt yönünden meşhur olan râvîlerin mürsel rivâyetleri delil olarak alınmıştır.

İnkıtâ' muhaddislere göre tüm çeşitleriyle zayıf ve merdud iken Hanefilere göre zâhirî inkıtâ' hadisin sıhhatine bir zarar vermez. Mürsel hadis muhaddislere göre tâbiîne özel bir durum iken Hanefilere göre ise ilk üç asr'a özeldir.

Muhaddislere göre metindeki sikaların ziyâdesi diğer sikaların rivâyetine muhâlif olmamak şartıyla makbul iken Hanefilere göre hadisin kaynağı birleşsin veya farklı olsun son durumda ikisi ile de amel edilir. Ancak bu ziyâdeyle umûm tahsîs edilmez, mutlak takyîd edilmez.²⁰⁷

²⁰² Bu konuda bk. Salahattin Polat, *MetinTenkidi* (İstanbul: İFAV Yay., 2. Baskı, 2015), 4. Bölüm.

²⁰³ Örnekler için bk. Selçuk Coşkun, *Hadîse Bütüncül Bakış* (İstanbul: İFAV Yay., 3. Baskı, 2016).

²⁰⁴ Bu konuda bk. Türkmânî, *Dirâsât Fî Usûli'l-Hadis Alâ Menheci'l-Hanefiyye* (Suriye: Dâru İbn-i Kesîr, 2012).

²⁰⁵ El-Hın vd., *el-İzah Fî Ulûmi'l-Hadis Ve'l-İstulâh*, 138; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, 317.

²⁰⁶ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü, 320.

²⁰⁷ Halîfe, *Menhecü'l-Hanefiyye Fî Nakdi'l-Hadis*, 154; El-Hın vd., *el-İzah Fî Ulûmi'l-Hadis Ve'l-İstulâh*, 251.

Ayrıca Hanefîler inkıtâ' hususunda haber-i vâhidin üzerinde icmâ edilmiş ana kaynaklara ve fakih sahâbeden bazılarının ameline muhâlif olmaması gerektiğini söylerler. Bunun yanında râvînin amelinin veya fetvâsının rivâyet ettiği hadise muhâlif olmaması gerektiğini aksi takdirde râvînin gafletine, unutmasına, ihmaline, ihtimamının az oluşuna, hadisın neshedildiğine, tahsis edildiğine, başka bir haberle teâruz ettiğine dolayısıyla o haberle amel etmenin vâcip olmadığına hükmederler.

2.3. SAHÂBE KAVLİ KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI

2.3.1. Tanımı

Sahâbe sözlükte, “birinin arkadaşı/dostu/refâkatçisi/yoldaşı olmak, biri ile arkadaşlık etmek, birine refâkat etmek, biri ile samimi olmak”²⁰⁸, “biriyle ülfet edip yâr ve hemdem olmak”²⁰⁹ gibi manalara gelir.

İstılahta, usûlcülerin çoğuna göre, Hz. Peygambere yetişmiş, O'na îman etmiş ve örfen “arkadaş” diye anılabilecek bir süre O'nunla birlikte bulunmuş kimseye denir. Hadis usûlcülerine göre, bir kişinin Hz. Peygamberi Müslüman olarak görmüş olması sahâbî olmak için yeterlidir.²¹⁰

Sahâbî kavli ise, hakkında nas ve icmâ olmayan bir konuda sahâbeden nakledilen fetvâ ve ictihâdî görüşlerdir.²¹¹

2.3.2. Sahâbe Kavli/Ameli

Hz. Peygamber ashâbıyla sürekli istişâre ederdi. Örneğin, namaz vakitlerinin insanlara bildirilmesi²¹², cuma hutbesini okurken yorulduğundan dolayı minber yapılması²¹³, ashâbın tavsiyesi üzerine mühür edinmesi, Bedir ve Hendek savaşındaki istişâreleri²¹⁴ vb. Hatta kimi zaman da onların re'yiyle/içtihâdıyla amel ederdi. Dolayısıyla Hz. Peygamber daha hayatta iken sahâbeyi fetvâ ve ictihâda alıştırıyordu. Halktan gelen bazı soruları Hz. Ali'ye veya diğer sahâbeye yönlendiriyordu. Muaz b. Cebel hadisinde de bu durum yalın şekliyle görülmektedir.

²⁰⁸ İbrahim Mustafa vd., *Mu'cem-ul Vasit*, 553; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “sahibe”, md., 471.

²⁰⁹ Mevlüt Sarı, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat*, “sahibe”, md. (İstanbul: İpek Yayın Dağıtım, 1982) 856.

²¹⁰ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “sahâbî”, md., 490.

²¹¹ Erdoğan, *a.g.e.*, 490; Vehbe Zuhaylî, *el-Vecîz Fî Usûli'l-Fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1995), 105.

²¹² Bk. Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Re'y Taraftarları*, 31.

²¹³ Bk. Kılıçer, *a.g.e.*, 32.

²¹⁴ Bk. Kılıçer, *a.g.e.*, 33.

Sahâbenin hepsi fetvâ vermiyordu. İçlerinde belli başlı âlim kişiler vardı, halk tarafından onlara çok soru soruluyor, onlar da cevap veriyorlardı. Burada kastedilen ve hüccet olup olmadığı tartışılan sahâbîler daha çok fıkıh ve istinbât yönüyle tanınmış olanlardır.

Sahâbe içerisinde fetvâ verenlerin sayısının toplamda yüz otuz küsur olduğu ifade edilir. Fetvâları birer kitap miktarını tutacak olanlar yedi kişi, fetvâları bir risale boyutu kadar olanlar yirmi kadar kişi, geri kalanlar da kendilerinden ancak birkaç fetvâ nakledilenlerdir.²¹⁵

İslam hukuk mezhepleri sahâbe kavlini kabul konusunda üç gruba ayrılmıştır.

- 1- Sahâbe kavlini mutlak olarak hüccet kabul etmeyenler; Şâfîîler, Eş'ârî, Mu'tezile ve Şia'nın cumhûrudur.
- 2- Sahâbe kavli, kıyas ve akıl ile bilinsin bilinmesin mutlak olarak hüccet kabul edenler; Hanefîlerin bir kısmı, Mâlikîler ve Hanbelîler'dir.
- 3- Sahâbe kavli, kıyas ile bilinmeyen yerlerde hüccettir görüşünde olanlar; Hanefî ulemasından Ebû Zeyd ed-Debûsî ve İmam Kerhî gibi âlimlerdir.²¹⁶

Hanefîlerde sahâbî kavlinin delil alınıp alınmadığına dair tartışmaları açığa kavuşturacak Ebû Hanîfe'den birçok söz nakledilmiştir:

“Allâh'ın Kitâbı'nda ve Peygamberinin Sünnetinde bulamazsam, o zaman ashâbdan dilediğimin kavlini alır, dilediğimin kavlini terk ederim. Sonra onların kavlinin dışına çıkıp başkalarının kavline bakmam. İş İbrahim Nehâî, Şa'bî, Hasan Basrî, İbn Sîrîn ve Saîd b. Müseyyeb'e gelince; onlar nasıl ictihâd ettilerse ben de öyle ictihâd ederim.”²¹⁷

Bir başka sözünde öğrencisi Mutî' el-Belhî, Ebû Hanîfe'ye, “Şayet senin görüşün Ebû Bekir'in görüşüne ters düşerse ne yaparsın?” diye sormuş, Ebû Hanîfe de, “Bu takdirde onun görüşünün lehine, kendi görüşümden vazgeçerim. Hatta Ömer'in, Osman'ın, Ali'nin görüşleri lehine de. Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik, Semure b. Cündeb hariç, Hz. Peygamberin bütün sahâbîlerinin görüşlerini kendi görüşüme tercih ederim”²¹⁸ diye cevap vermiştir.

²¹⁵ Bu konuda bk. Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (Ankara: DİB Yay., 1985), 55; Kılıçer, *İslâm Fıkıhında Re'y Taraftarları*, 40.

²¹⁶ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 93.

²¹⁷ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 132.

²¹⁸ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 82.

Hanefî mezhebinin kurucu imamlarından Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed de birçok hükümlerde (eser = الأثر) “sahâbî sözü” vardır diyerek kıyası terk etmişlerdir.²¹⁹ Bu durum onların sahâbe kavlini delil aldıklarının gösterir.

2.3.3. Sahâbe Kavli Konusundaki Karakteristik Özellikleri

Görüldüğü gibi, Hanefî mezhebi sahâbeye özel bir önem vermektedir. Bunun sonuçları onların usûl ve fîrû’ fıkıhlarında kendini göstermektedir.

Hatta, Hanefîlerin mezhebi oluşum ve tarih olarak diğer mezheplerden önce olması sebebiyle, ilk defa metot inşâ etmenin zorluğunu sahâbenin metodunu izleyerek aştıkları söylenebilir. Daha önceden, Hz. Ali’nin hilâfet merkezini Kûfe’ye taşımasından sonra 1500’den fazla sahâbenin oraya yerleştiği ifade edilmişti. Ebû Hanîfe’nin hocaları veya hocalarının hocaları bu sahâbenin yaşayış ve görüşlerini gözlemlemişlerdir.

Hanefîlerin sahâbenin kavline dayanarak yaptığı bazı ictihâdlar şunlardır:

Abdesti olan kişinin karşı cinse dokunduğunda abdestinin bozulmayacağı;

Farz namazların son iki rekâtında kıraatın farz olmadığı;

İkâmet müddetinin en az on beş gün olduğu;

Bayram namazından önce camide nâfile namaz kılmanın doğru olmadığı;

Vitir namazının vacipliği ve vaktinde kılınmadığında kazasının gerekli olduğu;

Teşrik tekbirlerinin şekli ve süresi;

Zevi’l-erhâm’ın mirasçı olması²²⁰;

Hayz müddetinin en azının 3 gün olduğu;

Mehrin en az miktarının 10 dirhem olduğu²²¹ gibi konularda Hanefîler sahâbe kavlini delil göstererek fetvâ vermişlerdir.

Hanefî mezhebinin sahâbe kavli hakkındaki yaklaşımları hakkında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Sahâbe kavli kıyas, re’y ve icihad ile kıvranılamayan bir konuda olursa onunla mutlak olarak amel edileceği hususunda Hanefî âlimler ittifak etmişlerdir. Çünkü sahâbenin bu kavlini Hz. Peygamberden duymuş olması kuvvetle muhtemeldir.

²¹⁹ Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 42.

²²⁰ Erdem, “*Hanefî Mezhebinin Önemli Sahâbî Referanslarından Biri Olarak Hz. Ali*”, sy. 16/2, 19-38.

²²¹ Zeydan, *El-Vecîz Fî Usûlü’l-Fıkh*, 261.

Sahâbe sözünün kıyas ile bilinebilecek meselelerde hüccet olup olamayacağı hususunda Hanefî âlimlerinin çoğunluğu olumlu yaklaşırken, Kerhî'nin başını çektiği bir grup ise kıyas ile bilinebilecek yerlerde sahâbe kavlini hüccet kabul etmemişlerdir.²²²

Sahâbenin ittifak ettiği bir konuda onların görüşleri mutlak olarak alınır. Çünkü bu görüş icmâ kapsamında değerlendirilir. Sahâbenin ihtilâf ettiği hususlarda ise, sahâbe kavilleri arasında tercihte bulunulmuştur.

Hanefiler, sahâbilerin rivâyet ettikleri hadislerle çelişen davranışları veya fetvâları olursa; rivâyet ettiklerini değil, davranış veya fetvâlarını alırlar. Çünkü râvî rivâyet ettiğinin neshedildiğini, yanlış veya eksik olduğunu öğrenmiş olabilir.

Delil almada fakih olarak kabul edilen sahâbenin sözü fakih olarak meşhur olmamış sahâbenin sözüne göre önceliklidir.

Hanefiler sahâbe kavlini sünnet olabileceği ihtimaline karşı sünnet bahsinin devamında “mütâbaatü ashâbi'n-nebî” başlığı altında değerlendirmişlerdir.

Hanefî mezhebinin sahâbeye verdiği önemin bir göstergesi de onların rivayetlerde hata bile yapsalar hiçbir şekilde ta'n (kötü söz) edilemeyeceği hususudur.

Hanefilerin sahabe görüş ve uygulamalarına verdikleri önem ve gösterdikleri saygı, onların rey ve aklî istidlale verdikleri önem yanında habere, eser ve nakle ne kadar yüksek bir değer verdiklerini göstermektedir. İşte bu çift yönlü bakış da Hanefilerin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir.

2.4. İSTİHSAN KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI

2.4.1. İstihsanın Tanımı

İstihsân, sözlükte حَسُنَ kelimesinin istif'al babından “bir şeyi güzel saymak”, “hoş ve güzel addetmek, uygun bulmak, tasvip etmek, hoş gelmek”²²³ gibi anlamlara gelir.

Terim olarak istihsan, “akla gelen ilk çözümü terk ederek haklı bir gerekçeden dolayı (nas, icma, zarûret, gizli kıyas, örf, maslahat vb. sebepler) ilk bakışta gizli kalan daha kuvvetli başka bir çözüme (kıyas-ı hafîye) gitmektir.” Başka bir deyimle, zâhiren

²²² H. Yunus Apaydın, “Sahâbî Kavli”, *DİA* c. 35: 501.

²²³ İsmail b. Hammad el-Cevheri, *Mu'cemu's-Sıhah*, “hasüne” (Beyrut/Lübnan: Daru'l-Ma'rife, 2008), 235; İbrahim Mustafa vd., *Mu'cem-ul Vasiit*, “hasüne”, 218; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “hasüne”, 169.

kıyası/genel kuralı bırakıp insanların maslahatına daha uygun olan, fakat uzun incelemelerden sonra ortaya çıkan delili almaktır.²²⁴

İstihsânın me'hazı/vechü'l-istihsân: Müçtehidin esas hükümden vazgeçerken dayandığı istihsânı icap ettiren ve kıyası değiştiren (nass, icmâ, örf, zarûret ve ihtiyaç vb.) özel delillerdir, ki buna "istihsânın mesnedi" de denilir.

2.4.2. İstihsânın Mahiyeti

İstihsân üzerinde yapılan tartışmalara bakıldığında bu tartışmaların onun lugavî manası üzerinde olduğu görülür. Lugavî manasına itibarla istihsân, kişinin İslam'ın ruhuna aykırı olarak hevâ ve hevesine göre hüküm vermesi, keyfî uygulamalar yapması olarak anlaşılır. Oysa tarifte ifade edildiği gibi istihsânın mefhumu, yalın lugavî manasının karşılığı olan mana değildir. Bu yüzden İmam Şâfiî'nin *مَنْ اسْتَحْسَنَ فَقَدْ شَرَعَ* "Kim istihsân yaparsa (yeni) bir şeriat koymuş (gibi) olur"²²⁵ sözü de lugavî manasının karşılığı olarak anlaşılmıştır. Çünkü bu işin önem ve ciddiyetini bilen fakihlerden din hakkında hevâlarına göre hüküm vermeleri ve uydurmaları düşünülemez.

Yine bu sözün lugavî manayı ifade ettiğinin bir diğer delili İmam Şâfiî'nin istilâh manasının karşılığı olan istihsânı yer yer kendisinin de delil olarak kullanmasıdır. Örneğin, hırsızın cezası uygulanırken hırsız sağ el yerine sol elini uzatsa ve sol eli kesilse tekrar sağ elinin kesilmesi hakkında İmam Şâfiî, "kıyasa göre sağ elinin de kesilmesi gerekirdi, fakat istihsâna göre kesilmez" demiştir.²²⁶

İslam hukuk mezhepleri incelediğinde isimlendirmeleri farklı bile olsa mezheplerin genelini istihsân yaptığı görülür. Mâlikî, Hanbelî ve Zeydiyye mezheplerinin istihsân yaptıkları malum ve meşhur olmakla birlikte Davud ez-Zâhirî, Şiîler (Zeydîler hariç) ve Mutezilî kelamcılarının çoğu istihsânı reddetmişlerdir.

2.4.3. İstihsânın Çeşitleri

İstihsân ikiye ayrılır.

Birincisi, kıyası celî'den kıyâsı hafî'ye gitmektir. Bu durumda istihsân kıyasa bağlı olan bir delil olmaktadır. Çünkü iki şey arasında tercih yapılabilmesi için önce kıyasa gitmek ve güçlü olan delille zayıf olan, zâhir olan delille hafî olan delili

²²⁴ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, "İstihsân", 265.

²²⁵ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, trc: Osman Keskiöğlü, 360.

²²⁶ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, 193; İmam Şâfiî'nin istihsânı kullandığı diğer yerler için bk. Abdulkadir Şener, *Kıyas İstihsân İstislah* (Ankara: DİB. Yay., 1974), 135.

karşılaştırmak gerekir. Bundan dolayı bazı usûl âlimleri istihsânın, kıyâsı hafninin bir alt başlığı olduğunu, hatta kıyâsü'l-istihsân veya tercîhu'l-istihsân olarak da isimlendirildiğini, ancak daha sonra istihsân ismi verilerek başlı başına bir delil olarak ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir.²²⁷

İkincisi, genel kurallardan bir gerekçeye dayanarak özel kurallara dönmektir. Bu kısım da kendi arasında çeşitli taksimlere tabi tutulmuştur. Bunlar nas sebebiyle istihsân, icmâ sebebiyle istihsân, zarûret sebebiyle istihsân, ihtiyaç sebebiyle istihsân, örf sebebiyle istihsân, maslahat sebebiyle istihsân vb. Bu altı kısmın dışında başka delillere dayanarak da istihsâna gidilebilir.

2.4.4. İstihsan Konusundaki Karakteristik Özellikleri

2.4.4.1. Nizâ'ı Ortadan Kaldırma Yaklaşımı

Toplumun çeşitli dinlere, örfelere ve kültürlere sahip olan ve farklı coğrafyalardan gelen insanları barındıran bir yapı olduğu görülür. Bunun yanında hayatta, doğrudan nasların kapsamına girmeyen çeşitli hayat münasebetlerinin ve problemlerin çıkması kaçınılmazdır. Fıkhın/Hukukun görevi ise, bu problemleri kimseye zarar vermeden, hakkaniyet ölçüsünü dikkate alarak çözmektir. Problemin çözümsüz kalması halinde insanlar arasında hukuk güvenliği ve emniyeti ortadan kalkacak, hukukun, dolaylı olarak da yönetimin/idârenin/kâdînin meşruiyet alanı kalmayacaktır. İşte bu noktada istihsân söz konusu hayat münasebetlerinin çözümüne katkı sunan önemli bir metottur.

İstihsânın toplumdaki problemlere çözüm bulmaktaki rolüne Hz. Ömer'in halife olduğu dönemde meydana gelen şöyle bir hadise örnek olarak verilebilir.

Dahhâk b. Halîfe el-Ensârî'nin bir tarlası vardı. Ve bu tarlayı sulayacak olan suyu ancak Muhammed b. Mesleme adındaki sahâbînin bahçesinden geçirerek kendi bahçesine ulaştırabiliyordu. Fakat Muhammed b. Mesleme suyun kendi bahçesinden geçirilmesine müsaade etmedi. Dahhâk da bu durumu hâlîfe olan Hz. Ömer'e şikâyet etti. Hz. Ömer Muhammed b. Mesleme'ye, "Kardeşinin yararlanmasına niçin engel oluyorsun? Hâlbuki aynı su kanalından sen de yararlanabilirsin ve bunun sana bir zararı da olmayacak." Muhammed ise: "Vallahi kanal açılmasına izin vermem" deyince, Hz.

²²⁷ Bu konuda bk. Muhammed Alâuddîn Haskefi, *İfâzatü'l-Envâr Alâ Usûli'l-Menâr* (Şam/Bağdat: Mektebetü'l-İmam Evzaî, 2008), 258; El-Bâhisîn, *İstihsan Hakikatühû Envâuhû Hucciyetühû Tatbikâtühû'l-Muâsıra*, 61.

Ömer, “Vallahi eğer bu su için senin karnından başka bir geçit bulamasam, onu yine Dahhak’ın toprağına akıtırım” dedi. Gerekli emirleri verdi ve suyun oradan geçirilmesine hükmetti.²²⁸

Örnek dikkatle incelendiğinde, kıyasa göre Muhammed b. Mesleme adlı sahâbî aslında kendi arazisinde istediğı gibi tasarruf yetkisine sahip olmalıydı. Dolayısıyla suyu geçirmeye izin vermeme hakkı da olmalıydı. Ancak onun başkalarının menfaatini kısıtlayan ve onların zararına olan tasarrufu Hz. Ömer tarafından istihsânen kısıtlandı.

Görülüyor ki fıkıh/hukuk toplumda sadece bazı kişi veya zümrelerin menfaatini korumamakta, aksine toplumun genelinin menfaatini korumaktadır. Aksi halde toplumda kargaşanın çıkması kaçınılmaz olur. Bunun için de bazen fertlerin hakları kısıtlanabilir veya menfaatleri geri planda kalabilir.

2.4.4.2. Katı Kuralcılığı Bırakıp Hak ve Adâlete Göre Hüküm Verme

Kurallara sıkı sıkıya bağı kalmak bazen kuralların gerçekleştirmek istediğı hak ve adâleti temin etmeyebilir. Böyle durumlarda belki de adâleti temin edecek başka bir üst kuralın konulması gerekecektir. İşte bu üst kuralın istihsânla sağlandığı söylenebilir.

Hâtıb b. Ebî Belte’a adında bir sahâbînin köleleri, Müzeyne’li bir şahsın devesini çalmışlar, kesip yemişlerdi. Durum Hz. Ömer’e intikâl etmiş ve hırsızlık suçu köleler için sabit olmuştu. Hz. Ömer durumu yakından tetkik etti ve kölelerin sahibi olan Hâtıb’a şöyle dedi: “Senin onları aç bıraktığını görüyorum. Eğer sen, onları hem çalıştırıp hem de aç bırakmasaydın ellerini kestirecektim. Fakat bu durumda onlardan cezayı kaldırıyor, sana ağır bir şekilde deveyi tazmin ettirmeye karar veriyorum.” Sonra Müzeyne’li şahsa devenin değerini sordu ve ondan 400 dirhemden aşağısına vermem cevabını alınca, Hâtıb adlı sahâbîye ceza olarak tam 800 dirhem ödemesini emretmiştir.²²⁹

Olayın zâhirine bakıldığında kölelerin deveyi çaldıkları sabit olduğundan hırsızlıklarının karşılığında ellerinin kesilmesi gerekecekti. Kölelerini hem çalıştırıp hem de aç bırakan Hâtıb adındaki kişinin yaptığı ise yanına kâr kalacaktı. Kölelerin de mecbur kaldıkları bir durumdan dolayı elleri kesilecekti. Oysa Allâh Teâlâ çok zor durumlarda domuz eti gibi şer’an yasak olan şeylerin bile yenilmesini mübah

²²⁸ Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 115.

²²⁹ Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 116.

kılmıştır.²³⁰ Bu durumda aç kalan kölelerin bu deveyi çalıp yemesi zorunlu olacaktır. Ancak ortada Müzeyne’li şahsın yaşadığı mağduriyet de vardır. Kölelere yapılan aç bırakma olayıyla hiçbir ilgisi olmadığı halde, devesini kaybetmiştir. Hz. Ömer tüm bunların müsebbibi olarak Hâtib adındaki kişiyi görmüş; hem köleleri aç bırakmasının cezası hem de dolaylı da olsa suçun işlenmesine sebep olduğu için istihsan yaparak cezayı ona ödetmiştir. Hz. Ömer’in kıtlık yıllarında hırsızlık cezasını uygulamaması da bu sebepten sayılabilir.

Ayrıca burada Hz. Ömer’in nasların ruhuna olan vukûfiyeti, hayatın gerçeklerini dikkate alışı ve olayları sebep sonuç ilişkisine göre derinlemesine incelediği görülür. O, sadece suçu işleyeni değil suça azmettireni veya mecbur bırakanı da o suçtan sorumlu tutmuştur.

2.4.4.3. Zarûret ve İhtiyacın Dikkate Alınması

İslam hukuku sadece kurallar vaz edip tek düze bir şekilde kurallara uymayı değil, zaruret ve ihtiyaçları da dikkate alır. Hatta bu konuda “Zarûretler yasakları mübah kılar” şeklinde bir ilke oluşturulmuştur.²³¹

Mesela, çöl hayatında, köylerde ve hatta şehirlerde üzeri açık kuyu ve havuzlar çok sık kullanılır. Bunların kimisinin üzeri kapatılır, kimisinin ise birçok maslahata binaen üzeri kapatılmaz. Bu yüzden de kuyu ve havuzların pislenmesi bir o kadar çabuk olur.

Genel kurala göre üzerinden devamlı su akan, altından da sürekli su kaynayan bu havuz ve kuyuların temizlenmesi neredeyse imkânsızdır. Çünkü bunların temizlenmesi için suyun boşaltılıp havuzun veya kuyunun duvarlarının abartılı bir şekilde yıkanması gerekir. Ancak bu durum insanlar için çok zahmetli ve sıkıntılı bir iştir. Havuzun kurak bir yerde olması, bir tane havuz/kuyu olması, tekrar doldurulma imkânının olmaması, uzun sürecek olması, kuyu suyu dibinden fişkırdığı için duvarlarının yıkanmasının mümkün olmaması veya yıkama esnasında suyun yer değiştirme ihtimâlinin olması, suyun az olduğu çöl ortamlarında olması vb. etkenler zorluk ve sıkıntıyı daha da artırır.

Bu durumlarda genel kural, pislenen kuyuların ve havuzların temizlenmesinde suyun yarısının hatta tamamının boşaltılması ve duvarlarının iyice temizlenmesidir.

²³⁰ El-Bakara 2/173.

²³¹ Ali Haydar, *Dürerü'l-Hükkâm Şerh-u Mecelleti'l-Ahkâm* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 1: 32.

Kaldı ki, bu şekilde bile temizliğin gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda insanların zihninde birçok şüphe olacaktır.

Belki de havuz yıkansa bile yine temiz sayılmayacaktı. Çünkü boşaltılan yeni su havuzun içerisindeki az sudan; damlalardan veya kuruluşundan, zemininden, duvarlarından tekrar pislenecekti. Bu sebeple fakihler zarûret ve ihtiyaca binâen suyu pisleten necâsetin büyüklüğüne veya küçüklüğüne göre havuzun içerisinden biraz su boşaltılarak istihsanen temiz olacağına hükmetmişlerdir.²³²

Bir başka örnek olarak da kâğıt paralar gösterilebilir. Önceleri bu paralar zekâta tabii tutulmazken günümüzde çok kullanıldıklarından zaruret meydana gelmiş ve bu paralar da zekâta tabi tutulur hale gelmiştir.²³³

2.4.4.4. Kolaylığı(n) Sağla(n)ması

Fıkıh/hukuk hüküm vaz' ederken insanlar için kolay olanı, fitrata en uygun olanı ve uygulanabilirlik derecesi en yüksek olanı seçer.

Hanefî fikhının özelliklerinden biri kolaylığı(n) sağla(n)masıdır. Örneğin çarşı pazarda alışveriş yapıldıktan sonra satın alınan şeylerin evlere taşınması eskiden olduğu gibi günümüzde de insanlar için büyük bir sıkıntıdır. Özellikle günümüzde insanların süratle evlerinden uzak yerlere gitme imkânlarının olması, evlerinden alışveriş için çıkmamaları, hazırlıksız olmaları, aylık alışveriş yapmaları vb. gerekçelerle eve taşınacak eşyalar insanlar için çeşitli külfetler meydana getirir. Aldığı eşyayı evine ya kendisi taşıyacak ki, bu çoğu zaman imkânsızdır ya da araç kiralayacaktır, bu da her zaman mümkün olmayabilir.

İslam hukuku içerisinde özellikle Hanefî fikhında böyle durumlar için birçok kolaylık vardır. Bir kimse parasını peşin ödeyerek çarşıdan bir gıda maddesi satın alsa, malı evinde teslim alacağı şartını koşsa bu akit Hanefîlere göre, safkateyn (bir akit içerisinde iki akit, taraflardan birine özel bir fayda sağlayan durum) olduğundan caiz olmayıp akdi fâsid yapardı. Çünkü satın almakla bey' akdi, satın aldığı eşyayı evine bedava teslim ettirmekle de iâre akdi yapılmış olur.²³⁴ Fakat mebî'i satın alan bu kişinin evi şehrin içinde ise istihsânen caiz olur²³⁵ denilerek kolaylık sağlanmış olmaktadır.

²³² Hasan b. Ammar b. Ali eş-Şurunbulâli, *Merakî'l-Felah Şerh-u Metni Nuri'l-İzah* (Beyrut: El-Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 21.

²³³ Halil Güneç, *Günümüz Meselelerine Fetvalar* (İstanbul: İlim Yayınları, 1986), 3: 176.

²³⁴ Bu konuda bk. Çeker, *Fıkıh Dersleri 1*, 69.

²³⁵ Bu konuda bk. Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 118.

2.4.4.5. Hile ve Sû-i İsti'mâl Kapısının Kapatılması Konusundaki Yaklaşımı

Hanefilerin istihsân yaparken dikkate aldıkları maslahatlardan biri de toplumda hile ve sû-i isti'mâl kapısının kapatılmak istenmesidir. Bu yüzden kimi zaman hükümlerde daraltma veya genişletmeye gidilmiştir.

Diğer mezheplerde (özellikle Mâlikî ve Hanbelî) bu kâide daha çok sedd-i zerâî ve maslahat adı altında değerlendirilirken Hanefiler onu istihsân adı altında ele almışlardır.

İslam hukukunun genel kâidelerinden biri kendisine mal emânet edilen kimsenin elinde bu mal onun kastı ve kusuru olmaksızın telef olmuşsa tazmin sorumluluğunun olmamasıdır. Bu kâideye göre sanatkâr ve ücretle iş yapan kimseler de ellerindeki mal için yed-i emin sayılmalıdır. İmâmeyn ise böyle bir telef durumunda kusurları bulunmasa bile, hile ve sû-i isti'mâl kapısının açılmasını engellemek, sanatkârın bu konuda gevşek davranmasını önlemek için telef edilen malın tazmînine hükmetmişlerdir.²³⁶

İmameynin bu hükmü vermesinde, sanatkârın elinde emânet hükmünde bulunan mala karşı özensiz davranıp telef etmesini engelleme maksadı vardır. Çünkü kişi fitratı gereği başkasının malına kendi malı için gösterdiği özeni gösteremeyecektir.

2.4.4.6. Kamu Yararı

Vakfin temel şartı vakfedilecek şeyin gayr-ı menkul olmasıdır. Ancak Hanefilerden Ebû Yusuf ve İmam Muhammed üç şarta bağlı olarak menkul malların da vakfedilebileceği görüşünü benimserler. Bu şartlar,

Birincisi, gayr-ı menkule tabi olma, arsa ile beraber içerisindeki bina, tarım arazisiyle birlikte ziraî aletler gibi.

İkincisi, bu malların vakfedilebileceğine dair hakkında nas bulunması, silah, at ve savaş âletlerini vakfetmek gibi.

Üçüncüsü, bu malların vakfedilmesi hakkında örf bulunmasıdır ki, konumuzla ilgili olan yer bu kısımdır. Bu şartı daha çok İmam Muhammed benimsemiştir.²³⁷ O, kıyasa aykırı da olsa kitap, ev, balta, gelinlik, elbise, mutfak eşyası, mushaf, bazı kitaplar, dinar/dirhem (nakit para) ve “mislinin devamı kendisinin devamı

²³⁶ Bu konuda bk. Ahmet Yaman, *Makasid ve İctihad* (İstanbul: Rağbet Yay., 2010), 86.

²³⁷ Bu konuda bk. Mevsilî, *Kitâbü'l-İhtiyâr*, 3: 51.

hükmündedir” kuralı gereği mislî menkullerin de vakfedilebileceği görüşünü kabul eder. Bunların caiz olmasını da istisnâ’ (zanaat) akdine benzetir.

Mezhebin yerleşik kuralı vakfın ebedi olmasıdır. Ancak kamu yararı için İmam Muhammed örfe dayanarak istihsân yapmış ve menkul malların da vakfedilebileceği fetvâsını vermiştir. Bu fetvâ kamuya birçok yarar sağlayacaktır. Zor durumda olup ihtiyaçlarını karşılamaya güç yetiremeyen insanlar vakıflar aracılığıyla bu ihtiyaçlarını karşılayacaklardır.

2.4.4.7. Örfün Dikkate Alınması

İslam’dan önce farklı dinlere ve inanışlara göre sosyal, içtimaî ve ekonomik alanlarda cârî olan örfler vardı. İslam haksız kazanca ve insanların mağdur edilmesine müsaade etmediğinden bu örf ve adetlerin kimisini ilğâ, kimisini ibkâ, kimisini de ıslâh etmiştir.²³⁸

İslam hukukunda genel kural kişinin henüz sahip olmadığı bir malı satamamasıdır. Bu kuralın çıkarıldığı delillerden biri olarak şu hadis gösterilir: Hizam b. Hâkim adındaki sahâbî Hz. Peygambere gelerek, “Ey Allah’ın Resûlü! Bir adam benden yanımda olmayan bir şeyi satmamı istiyor. Onu satayım mı?” diye sordu. Hz. Peygamber de, “*Yanında olmayan (sahip olmadığı) bir şeyi satma*”²³⁹ buyurdular.

Fakat selem²⁴⁰, istisnâ²⁴¹ ve icâre (kiralama) gibi ortada tayin edilmiş bir mal olmayan ve siparişe göre ortaya çıkacak olan sipariş akitlerine cevaz verilmiştir. Delil olarak ise şu hadis gösterilmiştir:

Hz. Peygamber Medîne’ye geldiğinde insanlar arasında bu akdin yaygın olduğunu ve insanların hurma satışında bir, iki, üç yıllığına selem akdi yaptıklarını gördü ve “*Kim hurmada selem/selef akdi yapacaksa belirli bir ölçüde belirli bir tartıda ve belirli bir vakte kadar yapsın*”²⁴² buyurdu.

²³⁸ İlğâ; içkinin yasaklanması gibi. İbkâ; cahiliyede sahih nikâh var idi. İslâm bunu ibkâ etmiştir. İslâh; İslâm’dan önce müşrikler Kâbe’yi tavaf ederlerdi. Aynı zamanda da Allah ile aralarında bağ olacağı düşüncesiyle putlara tapıyorlardı. İslâm bunu ıslah etmiş, putlara tapmayı yasaklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zeydan, *el-Medhal Li Dirâseti’ş-Şerîati’l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2010).

²³⁹ Buhârî, “Büyü”, 55; Müslim, “Büyü”, 30, 32, 36, 40; Ebû Dâvud, “Büyü”, 70.

²⁴⁰ Selem akdi semenin peşin, mebî’in veresiye olmasıdır. Veresiye alışverişin tam tersidir. Peşin para ile veresiye mal almak. Çeker, *Fıkıh Dersleri 1*, 127.

²⁴¹ İstisnâ’ akdi, bir sanat erbabıyla anlaşarak belli bir eşya yaptırmaktır. Örneğin, terziye elbise diktirmek, ayakkabıcıya ayakkabı yaptırmak, marangoza kapı pencere yaptırmak, müteahhide ev yaptırmak gibi.

²⁴² Ebû Dâvud, “Selef” 57; Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, 183.

Çünkü bu akitlere insanların ihtiyaçları var idi ve yasaklanmaları halinde çeşitli sıkıntılara düşebilirlerdi.²⁴³ İnsanların bu sıkıntısını gidermek için bu akitlere müsaade edilmiştir.

İşte selem, istisnâ' ve bunlara benzer akitler toplumda zaruret ve cârî olan örften dolayı istihsânen caiz görülmüştür. İstihsânın nasların izin verdiği ölçüde hayatın önünü açtığı, fıkıhın durağanlaşmasını engellediği ve insanların maslahatını dikkate aldığı da görülür.

2.4.4.8. Fıkıh Dinamizmi ve Çağın Şartlarının Gözetilmesi

Bir hukuk sisteminin ayakta kalabilmesi onun yeni olaylara çözüm üretebilmesine bağlıdır. İnsanlık hayatta sürekli yeni icatlar yapmakta, hayat münasebetleri çeşitlenmekte ve derinleşmektedir. Oysa vahiy belli bir zaman aralığı içerisinde ve sınırlı bir sayıda nazil olmuştur. O halde sonradan ortaya çıkan durumlar hakkındaki hüküm ne olacaktır?

Bunun için hukukçular İslam hukukunun ruhuna vâkıf olmaya çalışmışlar, hüküm istinbât etme metotları geliştirerek fıkıh usûlü ilmini ortaya koymuşlardır. Bu usûlde Hanefiler hayatın genişlemesi karşısında istihsân metodunu sıkça kullanmışlardır.

Günümüzde cevazı için istihsânın delil gösterildiği bazı konular şunlardır: “Organ nakli”, “sınâî akitlerinden; ev, apartman, saray, otel yapım ihâleleri”, “elektrik üretim istasyonları”, “gemi, uçak, tren, otomobil, vinç, hafriyat makinaları yapımı”, “klima ve soğutma sistemleri”, “su kuyuları kazma işleri”, “baraj inşası”, “sulama sistemlerinin yapımı”, “cadde döşemeleri su şebekeleri ve kanalizasyon inşası”, “resimlerin kullanılmasının caiz oluşu”, “kültür merkezleri, sosyal tesisler, spor sahaları, müzeler, piknik yerleri, arkeolojik yerleri gezmek” gibi konularda istihsân kullanılır.²⁴⁴

Sonuç olarak, deliller hiyerarşisi oluşmadan önce Hanefî hukukçular hükümler hakkında araştırma yaparken Kitap ve sünnette bulamadıkları hükümler için sahâbe kavline, orada da bulamazlarsa kıyasa gitmişlerdir. Ancak hükümlerde kıyasın şeriatın ruhuna uygun bir sonuç çıkarmadığı zamanlarda istihsâna yönelmişlerdir.

²⁴³ Muhammed Şemsüddin İbnü Veliyyiddin el-Farfür, *Muhtasarü'l-Efkâr Alâ Metni'l-Menâr* (Şam: Dâru'l-Farfür, 2001), 201; Yaman, *Makâsîd ve İctihad*, 85.

²⁴⁴ Güncel istihsân örnekleri için bk. Bâhisîn, *İstihsân Hakikatühü Envâuhü Hucciyetuhü Tatbîkâtühü'l-Muâsıra*, 157-210.

İstihsâna gidilmesinin sebepleri şunlardır: Sosyal adalet için²⁴⁵, müçtehidin vicdanını etkileyen şeyden dolayı²⁴⁶, hakkaniyete uygun bir sonucun elde edilmesi²⁴⁷, kurallara bağlılığın zaman zaman doğurduğu olumsuz sonucu gidermek²⁴⁸, kıyas ve prensiplerin sertliğini yumuşatmak, İslâm hukûkuna seyyâliyet kazandırmak, beşerî aklın sezîş ve kavrayışlarına değer vermek.²⁴⁹ Bu gerekçeler nas, icmâ, gizli kıyas, zarûret, maslahat, örf gibi kaynaklara dayanır.

Dikkatle incelendiğinde günlük hayatta düşünmeden yapılan ve alışkanlık haline gelmiş karmaşık durumlardan oluşan birçok akdin cevazının kaynağının istihsan olduğu görülür.

Oysa tarafların mağdur olmaması için tüm insanî ilişkilerin fikhî açıdan bir karşılıkları vardır. İşte mağduriyetlerin önlenmesi adına her olaya karşılık bir kanun vaz' edilmesi hem hukukun uygulanmasını imkânsız yapar hem de hayatı yaşanılmaz hale getirir. Hukuk ve gerçek hayat arasındaki dengeyi gözetmesi açısından Hanefî fikhinin iyi bir örnek olduğu söylenebilir. İstihsan ise Hanefî fikhinde önemli bir yer tutar.

Ayrıca, istihsan metodu Hanefîleri Ehl-i rey yapan unsurdur denilse mübalağa yapılmış olmaz. Fıkıh, istihsan sayesinde kurallar bütünü olmaktan ziyade, içerisinde insanın da dokunduğu, sıcaklığının hissedildiği kurallara dönüşür.

Kıyas ve istihsân birbirini tamamlayan iki unsurdur. Karşı karşıya gelirlerse istihsan tercih edilir. Çünkü güzel görülen kavil racih demektir.²⁵⁰

İstihsân hayatın realitesi karşısında hayâlperest bir fıkıh değil; uygulanabilir ve yaşanabilir bir fıkıh üretilmesini sağlar.

İstihsân sayesinde zarar imkân nispetinde giderilir ve yarar da mümkün olduğu kadar temin edilir.

²⁴⁵ Bu konuda bk. Muharrem Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 63.

²⁴⁶ Bu konuda bk. Bâhisîn, *İstihsan Hakikatühü Envâuhü Hucciyetuhü Tatbîkâtühü'l-Muâsıra*, 15.

²⁴⁷ Bu konuda bk. Yaman, *Makâsîd ve İctihad*, 101.

²⁴⁸ Bu konuda bk. Yaman, *Makâsîd ve İctihad*, 85.

²⁴⁹ Bu konuda bk. Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, 136.

²⁵⁰ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 479.

2.5. HÜKÜM KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI

2.5.1. Hüküm ve Çeşitleri

Hüküm kelime olarak “bir şey üzerine terettüp eden sonuç”²⁵¹ demektir. Şer’î olarak, “mükelleflerin fiillerine bağlanan sonuçtur.”²⁵²

Hükümün menşei yani hakiki hüküm koyucu Allâh Teâlâ’dır. Bu yüzden hakiki Şâri’ de O’dur.

Şâri’in kullarından bir fiili yapıp yapmamalarını istemesinde; fiili ya yapmalarını isteme ya yapmamalarını isteme veyahut da yapıp yapmamalarında serbest bırakması söz konusudur. Bu üç duruma göre mütekellimin âlimleri fiilleri; îcâb, nedb, hurmet, kerâhe, ibâha terimleri ile isimlendirirler. Fukahâ âlimleri ise yukarıdaki üç durumda mükelleflerden sâdır olan fiillere bağlanan şer’î vasıftır²⁵³ diye tarif etmişler ve bu fiillerin sonucunu vâcip, mendub, haram, mekruh, mübah diye isimlendirmişlerdir.²⁵⁴

Söz konusu hükümlerde kullara bazı külfetler yüklendiği için “tekîfi hükümler” şeklinde ıstılahlaşmıştır.²⁵⁵

Bu terimlerin cumhur nezdindeki tanımları şu şekildedir; eğer şâri’ mükelleften bir fiilin yapılmasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediye buna îcâb, Şâri’ bu fiilin yapılmasını kesin ve bağlayıcı şekilde istemediyse buna da nedb demişlerdir.

Şâri’ mükelleften bir fiilin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediye buna tahrîm, şâri’ mükelleften bu fiilin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı şekilde istemediyse buna da kerâhe denir.

Şâri’ mükellefi bir fiilin yapıp yapılmaması hususunda muhayyer bıraktıysa buna da ibâha adı verilir.²⁵⁶

Hanefilerin bazı terimlerde cumhurun yaptığı tanımlardan ayrılarak daha ayrıntıcı/teferruatlı inceledikleri ve tanımlarında akîde konusuna girdikleri görülür. Cumhurun vâcip terimini farz ve vâcip olarak, cumhurun haram ve mekruh tanımlarının arasını da tahrîmen ve tenzîhen mekruh diye ayırmışlardır. Bu tanımları kısaca inceleyelim:

²⁵¹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “hüküm” md., 207.

²⁵² Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “hüküm” md., 207.

²⁵³ Abdullah Kahraman, “Şer’î Hükümler”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yay., 2012), 197.

²⁵⁴ Bu iki isimlendirmenin farkı için bk. Atar, *Fıkıh Usûlü*, 156.

²⁵⁵ Abdullah Kahraman, “Şer’î Hükümler”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan, 197.

²⁵⁶ Hallâf, *İlm-u Usûli'l-Fıkıh*, 93; Şa’bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, 236.

Farz, yapılması şâri' tarafından mükelleflere emredilen hem sübût hem de delâlet bakımından kat'î bir delil ile (Kur'ân, mütevâtir, meşhûr sünnet) sabit olan hükümlerdir. Örneğin Kur'ânla sabit olan beş vakit namazı kılmak, ramazan orucunu tutmak, şartları gerçekleşenler için hac yapmak, zekât vermek gibi. Mütevâtir veya meşhûr sünnetle sabit olanlar ise namazda kıraat yapmak gibi farzlardır.

Farzın inkârı küfre götürür, yapılmaması azabı gerektirir.²⁵⁷

Vâcip, “Şâri' tarafından mükelleflere yapılması emredilen, fakat bu emrin farz gibi kat'î bir delille değil, zannî bir delille (haber-i vâhid) sabit olduğu hükümlerdir.” Örneğin namazda Fâtiha sûresinin okunması Hanefilere göre vâciptir. Namazda kıraat, kat'î bir delil olan ²⁵⁸ فاقروا ما تيسر من القرآن ayetiyle farz olmuştur. Ancak Fâtiha sûresinin okunması haber-i vâhid olan ²⁵⁹ لا صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب hadisiyle sâbit olmuştur. Haber-i vâhid de zannî bir delil olduğu için farz değil vacip hükmünü doğurur.

Mükellef tarafından vâcibin yapılması gerekir; yapmayan cezaya müstahak olur, fakat farzda olduğu gibi inkâr edenin küfrüne hükmedilmez.

Mendup, şâri'in mükelleflere kesin ve bağlayıcı olmayan bir şekilde emrettiği, fakat terk edene cezanın gerekmediği fiillerdir.²⁶⁰

Haram, şâri'in bir fiilin kesin ve bağlayıcı tarzda yapılmamasını istediği yani yasakladığı, fakat bu yasağın Kur'ân, mütevâtir ve meşhûr sünnet gibi kat'î bir delille sabit olduğu şeylerdir.²⁶¹

Haramı yapmayan ve ondan kaçınan sevap kazanır, yapan ise Allâh'a karşı âsi olmuş olur; inkâr eden veya helal gören ise cezaya müstahak olur, küfrüne hükmedilir.

Şâri'in yasakladığı bu fiil zina, hırsızlık, domuz eti gibi aslı itibariyle yasak kılınan işlerden ise buna haram li-zâtihi/aynihî; gasp edilmiş yerde veya elbise ile namaz kılmak, bayram gününde oruç tutmak, başkasının malını yemek, fâsid alışveriş gibi aslında değil de vâfinda bir problem varsa buna da haram li-ğayrihi adı verilmiştir.

²⁵⁷ Muhammed Şerif el-Cürçani, *Kitabü't-Ta'rifat*, thk: Muhammed Abdurrahman Maraşlı, “farz” md. (Beyrut: 2007), 243; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “farz” md., 136; İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “farz” md. (Ankara: 2010), 172.

²⁵⁸ El-Müzzemmil, 73/20.

²⁵⁹ İbn Mâce, “İkâmet”, 11; Tirmizî, “Salât”, 69.

²⁶⁰ Abdullah Kahraman, “Şer'î Hükümler”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan, 202.

²⁶¹ Bu konuda bk. Ferhat Koca, “Haram”, *DİA* c. 16: 100.

Haram li-zâtihînin ifade ettiği mana ve sonuçlar cumhur ve Hanefî âlimleri arasında aynıdır. Haram li-ğayrihînin sonuçları açısından ise Hanefîler akdin/ibâdetin aslını dikkate alarak geçerli sayarlar, cumhur ise vasfını dikkate alarak geçersiz sayar.

Örneğin kişi gasbedilen arazi veya evde namaz kılsa namazı, özü itibariyle câizdir. Dolayısıyla mükellefin zimmetinden düşer. Fakat vasfı itibariyle gasb, haram olan bir fiil olduğundan mükellef gasb fiilinden dolayı günahkâr olmuş olur.²⁶² Cumhur ise burada, vasfını dikkate aldığından, gasb fiilinden dolayı namazın edâ edilmediğini ve mükellefin zimmetinden de düşmediği görüşünü benimser.

Tahrîmen Mekruh, şâri'in bir fiilin yapılmamasını kesin olarak talep ettiği, fakat bu talebin zannî bir delil olan haber-i vâhid ile sabit olduğu fiillerdir. Başkasının alışverişi üzerine fiyat teklifinde bulunmak, başkasının evlenme teklifi üzerine evlilik teklifi yapmak gibi. Çünkü Hz. Peygamber, *لا يبيع الرجل على بيع أخيه ولا يخطب على خطبة أخيه* “Kişi, kardeşi müsaade etmedikçe, kardeşinin alışverişi sırasında alışverişe girişmesin ve kardeşinin evlenme teklifi üzerine evlenme teklifinde bulunmasın” buyurmuştur.²⁶³ Bu hadis haber-i vâhid olduğu için Hanefîlere göre sayılan fiilleri işlemek tahrîmen mekruh olarak değerlendirilmiştir.

Tahrîmen mekruh olan fiilleri işlemek haram sayılmıştır. Ancak Hanefî âlimler haramdan farklı olarak onu inkâr edenin küfrüne hükmedilmeyeceğini söylemişlerdir.

Tenzîhen mekruh, şâri'in yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda talep ettiği fiil ve davranışlardır. Örneğin, soğan ve sarımsak gibi kötü kokan maddeleri yiyip camiye gelmek, abdest alırken suyu israf etmek tenzihen mekruh olarak değerlendirilir.

Hanefîlere göre bu kısımdaki mekruhu işleyen kişiye ceza gerekmez, ancak o, evlâ ve efdal olanı terk etmiş olur.²⁶⁴

Mübâh, şâri'in mükellefi yapıp yapmamasında serbest bıraktığı fiil ve davranışlardır. Mübâh olan maddeleri yiyip içmek bu şekildedir. Hanefîler, mübâhın yapıp yapılmamasında sevap veya ikâbın olmayacağını söylemişlerdir.

Öte yandan şer'î hükmün diğer türü ise vaz'î hükümdür.

Vaz'î hüküm, “Şâri'in iradesine göre bir şeyin başka bir şey için sebep, şart ve mâni' kılınması” demektir.²⁶⁵ Usûl bilginleri vaz'î hükümleri sebep, rükûn, şart, mâni',

²⁶² Bu konuda bk. Abdullah Kahraman, “Şer'î Hükümler”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan, 204.

²⁶³ Buhârî, “Nikâh”, 45; Müslim, “Büyû”, 8; “Nikâh”, 38.

²⁶⁴ Bu konuda bk. Abdullah Kahraman, “Şer'î Hükümler”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan, 205; Zeydan, *El-Vecîz Fî Usûlü'l-Fıkh*, 46.

sihhat, fesâd, butlan diye yedi kısma ayırmışlardır. Biz tezimizin konusuyla ilgili olan son üç kısmı incelemeye çalışacağız.

Fukahâ metodundan bazı usûlcüler sihhat, fesâd, butlan konusunu teklîfi hükümlerin alt başlığı olarak “dünyevî maksatların öncelikli olduğu teklîfi hükümler” şeklinde değerlendirmişlerdir.²⁶⁶

Mükellefin yaptığı ibâdetlerde, dünyevî olarak gözetilen maksat, şâri’in emrini yerine getirmek, borçtan kurtulmak²⁶⁷ ve ibâdetlerin vermiş olduğu gönül huzurunu temin etmek; muamelatta gözetilen dünyevî maksat ise mükellefin yaptığı akid çeşidine göre mülkiyet edinmesi veya edindirmesidir.

Dünyevî maksatlarla yapılan fiillerin hükümleri, sahih-fâsid-bâtıl, mün’akid-gayr-ı mün’akid, nâfiz-gayr-ı nâfiz, lâzım-gayr-ı lâzım gibi kısımlara ayrılır. Cumhur ve Hanefiler arasında tartışma konusu olan sahih, fâsid ve bâtil kavramlarını kısaca inceleyelim:

Sahih, hukûken gerekli olan vasıf şart ve rükünleri kendisinde barındıran fiillerdir.²⁶⁸ Meşhur olmuş kısa tarifi ise, aslen ve vasfen meşrû’ olan fiillerdir. Bu fiillerin sonuçları ibadet olsun muamelat olsun mükelleflere terettüp eder. Vaktine, şart ve rükünlerine riâyat edilerek kılınan namaz sahih bir ibadettir.

Bâtıl, hukûken gerekli olan vasıf, şart ve rükünlerin tamamı veya bir kısmı kendisinde bulunmayan fiildir. Kısaca aslen ve vasfen meşrû’ olmayan fiillere bâtil denir. Bu şekilde yapılan ibadetler veya akitler meşru bir hüküm taşımazlar ve hiç yapılmamış gibi kabul edilir.²⁶⁹

Fâsid, hukûken gerekli olan rükünleri var olduğu halde, vasıflarında herhangi bir eksiklik bulunan fiildir. Buna göre, aslen meşrû’, vasfen gayr-ı meşrû’ olan akidlere fâsid hükmü verilir.²⁷⁰

Cumhur bâtil ve fâsid terimlerini aynı anlamda kullanmaktayken, Hanefiler fâsid ve bâtil kavramlarının arasını ayırmışlar; rükünlerinde eksiklik olan fiillere bâtil, vasıflarında eksiklik olan fiillere ise fâsid terimini kullanmışlardır.

Bu konuda Hanefilerin temel gerekçesi, şâri’ ibadeti veya muamelatı birtakım özlere/rükünlere bağlı olarak var kılmıştır. Bu özler var oldukça o ibadet veya akit de

²⁶⁵ Abdullah Kahraman, “Şer’î Hükümler”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan, 207.

²⁶⁶ H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usûlü*, 156.

²⁶⁷ Bu konuda bk. Atar, *Fıkıh Usûlü*, 161.

²⁶⁸ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 161.

²⁶⁹ Bu konuda bk. Zeydan, *el-Medhal Li Dirâseti’ş-Şer’iati’l-İslâmiyye*, 348.

²⁷⁰ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 161.

var kabul edilmelidir; aksi takdirde vasıftaki birtakım eksikliklere binâen akdi yok saymak akdin oluşumunu vasıfların üzerine yüklemek olur. Eğer akdin oluşumu vasıflar üzerine yüklenmiş olsaydı, vasfın fesâdı durumunda akdin değil de sadece fesâd bulaşan vasfın butlanı sonucunu doğururdu.²⁷¹

İşte bu sebepten fâsid akitte rükünler mevcut olduğu için Hanefiler, vasıftaki eksiklikleri akdin kurulmasına engel olarak görmezler, vasfında bir kusur varsa, ya bu kusurun düzeltilmesi ya da akdin taraflarca feshedilmesi gerektiğini söylerler.²⁷²

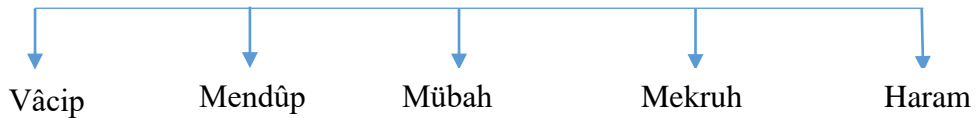
Cumhurun gerekçesi ise, bu tür akidlerde sonuç olarak şâri'in bir hükmü çiğnenmiş olmaktadır, bu yüzden onların üzerine hüküm bina edilemez.

Ayrıca Hanefiler, söz konusu bu terimlerin arasını sadece muamelat konularında ayırmışlar; ibâdet konularında fâsid ve bâtıl diye bir ayırma gitmemişlerdir. Çünkü ibadetler Allah'a yakınlaşmak için yapılır; bu yüzden de ibadetlerin vasıflarındaki herhangi bir eksiklik onun yakınlaşma manasına aykırı olur.

Çünkü ibadetler “teabbüdü” olarak nitelenmiş, onlar içtihadı konu edilmemiştir. Sebebi de ibadetlerde herhangi bir kusur meydana geldiğinde yine şâri'in emrettiği şekilde tamir edilecek olmasıdır. Çünkü ibadetleri şâri' nasıl emrettiyse o şekilde tanımlamak ve yapmak zorundayız.²⁷³

2.5.2. Hanefilerin Efâl-i Mükellefîn Konusundaki Karakteristik Özellikleri

Hanefiler efâl-i mükellefîn tanımlarında hükümlerin arasını daha ince çizgilerle ayırmışlardır. Örneğin, mükelleflere hem sübût hem de delâlet bakımından kat'î bir delil ile yapmaları emredilen farzdan, mükelleflere kesin ve bağlayıcı olmayan bir şekilde emredilen mendûba geçişte araya vâcip terimini koymuşlardır. Yine mekruhla haram arasını ayırarak tahrîmen mekruh ve tenzîhen mekruh terimini eklemişlerdir. Bu farkları şekillerle inceleyelim.

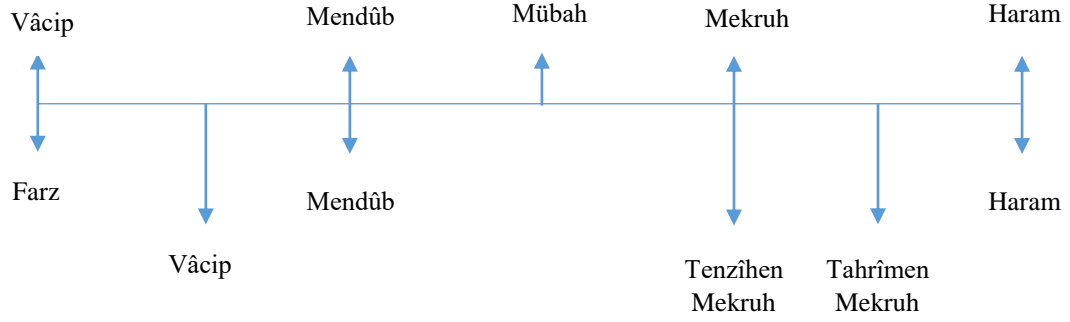

Şekil 2 Cumhurun Efâl-i Mükellefîn Taksimi

²⁷¹ Bu konuda bk. Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, 342.

²⁷² Bu konuda bk. Zeydan, *el-Medhal Li Dirâseti's-Şerîati'l-İslâmiyye*, 349.

²⁷³ Bu konuda bk. Ali Bardakoğlu, “Butlan” *DİA* c. 6: 476-478.

Şekil 3 Hanefîlerin Efâl-i Mükellefîn Taksimi

Şekil 2 de görüldüğü gibi cumhur efâl-i mükellefîni beş kısma ayırırken, Hanefîler cumhurun tanımını üzerine şekil 3 de görüldüğü yerlere iki kategori daha ekleyerek yedi kısma çıkarırlar.

Bu ayırımın temel farkın delillerin kat’îlik veya zannîlik değerinden kaynaklandığı görülmektedir.

Fâsîd ve butlan konusuna bakıldığında akdın oluşumuna dair birtakım rükünleri şart koşup bu rükünler var olduğu halde, vasıftaki bir eksiklikten dolayı akdi yok saymayı Hanefîler kabul etmemişlerdir. Onlar bu durumda akdın yine mevcut olduğunu, ancak vasıftaki bu eksikliği gidermeye çalışmak gerektiğini söylemişlerdir.

Hanefîler için temel kaide sayılabilecek olan “Mümkün olduğu kadar insanın fiil ve tasarruflarını geçerli sayma” prensibinin burada işletildiğini görmek mümkündür.

2.5.2.1. Hanefîlerin Taksimînin Akıl ve Nakil Açısından Değerlendirilmesi

Hanefîlerin taksimîne bakıldığında akıl açısından uygun olduğu görülür. Çünkü insanın dünya hayatında fiilleri ve ihtiyaçları sınırsızdır. Dolayısıyla bu fiillerin sonucunun nassın lafızlarının izin verdiği ölçüde çeşitlenmesi kullar açısından da uygundur.²⁷⁴ Ayrıca kulların dünya hayatındaki fiillerinin derecesine bakıldığında; gerekli olan, az gerekli olan ve yapılmaya da olur tarzı fiillerin olduğu görülür. Buna göre, söz konusu fiillerin hükümlerinin farz, vâcîp ve mendûb gibi çeşitli derecelendirmelerinin yapılması normaldir.

²⁷⁴ Hanefîler’in, hukûken yok sayılan batıl akidle hukûkî varlık kazandığı halde bozuk (kusurlu) olan fâsîd akdi farklı hükümlere tabi tutmasını Mâlikî hukukçularından Karafî “güzel bir hukuk anlayışı”, çağdaş İslam hukukçularından Zerka da “faydalı bir ayırım” olarak nitelemişlerdir. Bu konuda bk. H. Yunus Apaydın, “Fesad” *DİA* c. 12: 417.

Hanefilerin mekruhu, tahrîmen ve tenzîhen diye ikiye ayırdıkları ifade edilmişti. Cumhurun haram tanımı ise Hanefilerin tahrîmen mekruh tanımını da kapsayacak şekildedir. Burada mukadder bir soru zihinlere gelmektedir. Hanefilerce tahrîmen mekruh olarak değerlendirilen, “başkasının fiyat teklifi üzerine fiyat teklifinde bulunma” fiili, cumhur nezdinde haram olacak; haram olan zina, hırsızlık ve adam öldürme fiilleriyle aynı kategoride değerlendirilecektir. Bu ise derecesi farklı olan hükümleri aynı kategoride değerlendirmek olacaktır. Cumhur da söz konusu iki fiili aynı kategoride “haram” olarak değerlendirirse bile, onları aynı derecede görmez. Ancak burada ifade edilmek istenen ıstilahî manada bir değerlendirmedir.

Bu değerlendirmeler sahih ve bâtil kavramları için de geçerlidir. Çünkü sınırsız olan insanın fiillerini iki uçta olan sahih ve bâtil kavramları içerisinde değerlendirmek, rükünleri yerine gelmiş ancak vasıflarında eksiklik bulunan bir akdin geçerli olup olmayacağına dair zihinlerde soru işareti bırakacaktır.

Öte yandan, Hanefiler, diğer mezheplerin aksine akidleri sahih, fâsid, bâtil diye üçlü bir taksime tabi tutmuşlardır. Bu taksimın nakil açısından da uygun olduğu görülmektedir. Örneğin ribâ, akdi fesada uğratan bir vasıftır. Bu vasıf ortadan kaldırıldığında akid tekrar meşrû’ haline dönecektir. Âyette *وَإِنْ تَبُتُّمْ فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ* “Eğer tövbe edip (faizden vazgeçerseniz) ana paralarınız sizindir”²⁷⁵ buyrulmuştur. Görüldüğü üzere faizin akitten atılmasıyla, akdin geriye kalanının meşru olacağı ifade edilmiştir.²⁷⁶ O halde akitlerdeki fâsit vasıf ortadan kaldırıldığında akitler sahih hale dönecektir.

2.5.2.2. Her Hükümün Kendi Derecesinde Değerlendirilmesi

Hanefiler deliller hiyerarşisinde titiz davranmış ve her delilin hakkını vermeye, hak ettiği yerde değerlendirmeye özen göstermişler ve böylece hakkın zâyi’ olmasını engellemeye çalışmışlardır. Örneğin, kat’î bir delille sabit olan hükümleri (farzları) inkâr edenin küfrüne hükmedilirken, zannî bir delille sabit olan hükümleri (vacipleri) inkâr edenin küfrüne hükmedilmez. Burada farz ve vâcibi aynı kategoride değerlendirip bu durumlarda olan iki kişiyi aynı kategoride değerlendirmenin zulüm olacağı açıktır.

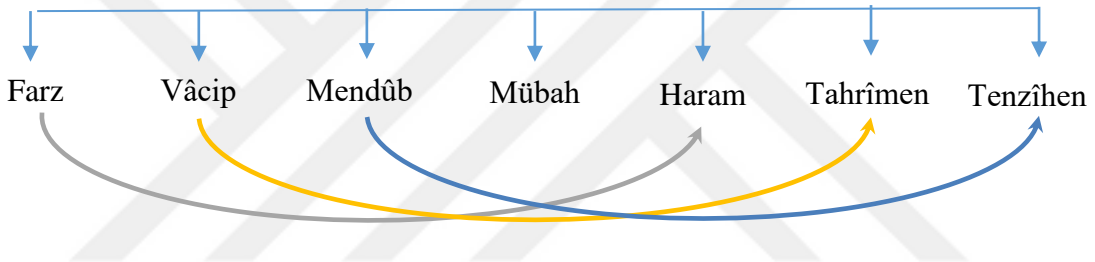
Tahrîmen ve tenzîhen mekruh kavramlarında da aynı anlayış hâkimdir. Tenzîhen mekruh olan soğan sarımsak yiyerek camiye gitme fiili ile tahrîmen mekruh olan

²⁷⁵ El-Bakara 2/279.

²⁷⁶ Bu konuda bk. Çeker, *Fıkıh Dersleri 1*, 92.

başkasının alışverişi üzerine fiyat teklif ederek onun hakkını gasp etme fiili hüküm bakımından aynı derece ve mertebede değerlendirilemez. Bu konuyla ilgili Hanefî usûlcülerinden Pezdevî şöyle demiştir: “Kim haber-i vâhid’i reddederse kötü bir yola sapmış olur, kim de onu Kitap ve mütevâtir sünnetle bir tutarsa derecesini yükseltmekle hata etmiş olur. Doğru yol, sadece bizim söylediğimizdir.”²⁷⁷

Hanefilerin hükümler kategorisi dikkatle incelendiğinde, onun olumlu ve olumsuz yönde bir tutarlılık içinde olduğu görülür. Çünkü insanın öncelikle ve kesinlikle yapması gerekenlerden başlamak üzere, normal yapması gereken davranışları ve daha sonra yapsa da olur yapmasa da olur şeklinde fiilleri vardır. Aynı şekilde yapmaması gereken fiillerin de kendi içerisinde dereceleri vardır. Son olarak mübah ise hakkında şârî’ tarafından olumlu veya olumsuz bir hüküm verilmeyen fiiller gelir.

Şekil 4 Hanefilere Göre Teklifî Hükümler²⁷⁸

Tanımlardan yola çıkarak çizilen bu şekilde, ifade edildiği gibi farzları yapmayan kişi haram işlemiş olur, vâcibi terk eden tahrîmen mekruh, mendûbu terk eden tenzîhen mekruh işlemiş olur. Mübah ise zaten hakkında sevab veya ikâbın olmadığı davranışlar ve bu yüzden zıddı olmayan fiildir.

Sonuç olarak Hanefiler mükellefin fiillerini daha titiz ve ince çizgilerle ayırmış, bundan dolayı helale yakın olan mekruha tenzîhen mekruh, harama yakın olan mekruha da tahrîmen mekruh adını vermişlerdir.

Yine Hanefiler fâsid diye bir terim oluşturarak, mümkün olduğu kadar insanın fiil ve tasarruflarının geçerli olması gerektiğini söylemişlerdir.

²⁷⁷ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 154.

²⁷⁸ Şekli Sayın Dr. Ali Pekcan hocamızın Selçuk Dînî Yüksek İhtisas Merkezi'ndeki Usûl-i Fıkıh dersinde edindiğimizi ifade etmeliyiz.

Böylece Hanefiler şer'î hükümleri değerlendirirken ortada muğlak bir alan bırakmamışlar, delil olma değeri açısından farklı olan delilleri de zâyi' etmeden hepsini kendi derecesi çerçevesinde değerlendirmeye çalışmışlardır.

Hanefilerin sünnette yaptıkları (mütevâtir-meşhur-âhâd) taksim terettüp ettiği sonuç, farz-vâcîpte veya da tahrîmen-tenzîhen mekruhta kendisini göstermiştir.

Hanefilerin şer'î hüküm taksimleri tutarlı ve birbiriyle sağlaması da yapılabilen bir taksimdir. Örneğin haram li-gayrihî olan bir fiile Hanefiler fâsid hükmünü vererek bir sonuç bağlamışlardır. Cumhur ise haram li-gayrihî tanımını yapmasına rağmen, vasfını dikkate alarak bir sonuç bağlamamışlardır.

İlke olarak Hanefilerin şer'î hükümlerle ilgili bu taksimi icihat ilkeleri ve usûl terminolojisi açısından daha uygun görünmektedir. Nasıl ki insanın hayattaki fiillerinde çeşitlilik mevcut ise o fiillerin hükümleri de çeşitli olacaktır.

2.6. EHLİYET VE ÖZGÜRLÜKLER KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI

İslam hukukunda ehliyet ve özgürlükler konusu şer'î delillerden çıkarılan hükümler üst başlığı altında mahkûm aleyh (mükellef) konusunda incelenir.²⁷⁹ İnsanın herhangi bir tasarruf yapabilmesi için onun önce ehliyetinin olması gerekir.

2.6.1. Ehliyet

Ehliyet, “kişinin hukukî haklara sahip olabilmesi, haklarını kullanabilmesi, vazife, mükellefiyet ve mesûliyetler yüklenebilmesi halidir.”²⁸⁰

Her şahıs hak sahibidir, ancak her şahıs tasarruf yetkisine sahip değildir. Şahısların tasarruf yetkilerine sahip olabilmeleri, ehliyetlerinin bulunmasına bağlıdır.²⁸¹

Özgürlükler de kişinin ehliyetinin var olduğu temeli üzerinden konuşulur. Ehliyet vücûb ehliyeti ve edâ ehliyeti şeklinde ikiye ayrılır.

Vücûb ehliyeti, kişinin lehine ve aleyhine olan birtakım haklara sahip olabilmesidir. Bu ise zimmet ile sabit olur. Zimmet canlı olarak doğan her insan için

²⁷⁹ Bu konuda bk. Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc: İbrahim Kâfi Dönmez, Bk. “İçindekiler”.

²⁸⁰ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “Ehliyet”, md., 115.

²⁸¹ Orhan Çeker, *İslâm Hukukunda Akidler* (Basılmış Doktora Tezi) (Konya: İttifak Holding A.Ş. Yayını, 1999), 15.

sabit olur.²⁸² Yani zimmetin sebebi hayattır, vücûb ehliyetinin temeli de hayat sahibi olmaktır.

Vücûb ehliyetine herkes sahiptir; erkek kadın, büyük küçük, yaşlı genç vs. fark etmez; tek şartı hayat sahibi ve canlı olmaktır. Vücûb ehliyeti ikiye ayrılır.

Nakıs vücûb ehliyeti, cenin devridir. Cenin bir cihetten annenin cüzü gibidir, bundan dolayı zimmeti yoktur; diğer bir cihetten de anneden ayrılmaya hazırlandığı için nakıs bir zimmeti vardır.²⁸³ Bu yüzden konuşması söz konusu olmadığı için sadece kabûle dayanmayan miras ve vasiyet gibi akitleri kabul edebilir. Ceninin bu haklara sahip olabilmesi için sağ olarak doğması şarttır.²⁸⁴

Tam vücûb ehliyeti, ceninin çocuk haline gelip doğmasıyla başlar, temyiz çağına kadar devam eder.²⁸⁵ Bu döneme gayr-ı mümeyyiz çağı da denilir ve bu dönemde çocuğun mahza faydasına olan akitleri, vâsisi vasıtasıyla yapılabilir, ancak faydasına olsa bile kendisi bir tasarruf yapamaz.

Edâ ehliyeti ise, kişinin lehine olan haklarını talep edebilmesi veya kişinin üzerinde bulunan başkasına ait hakların kişiden talep edilebilmesidir.²⁸⁶ Temyiz çağına gelen çocuğun bir takım tasarruf ve fiillerde bulunabilmesidir.

Edâ ehliyetinin temeli akıl ve temyizdir. Bu da kendi arasında tam ve nakıs olmak üzere iki kısma ayrılır.

Nakıs edâ ehliyeti, temyiz dönemidir ve temyiz yedi yaşından, bülûğ çağına²⁸⁷ kadar olan dönemdir. Bu dönemde kişinin mahza faydasına olan tasarrufları geçerli (hibeyi kabul edebilmesi gibi), mahza zararına olanlar ise geçersiz (başkasına hediye vermek gibi), fayda ve zarar arasında olan tasarrufları da (herhangi bir alışveriş yapması gibi) velisinin icâzetine bağlı olarak mevkuftur.

Tam edâ ehliyeti ise, kişinin bülûğ çağına girmesiyle başlar. Bülûğ devresi, kişinin fizikî olarak olgunlaştığı dönemdir. Bu dönem genel olarak erkekte oniki, kızda dokuz olarak kabul edilir. Bülûğun alâmeti ihtilam olmaktır. İhtilam olmayan

²⁸² Et-Tevbe 9/10 burada zimmet anlaşma manasında kullanılmıştır.

²⁸³ Bu konuda bk. Zeydan, *el-Medhal Li Dirâseti 'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, 298.

²⁸⁴ Bu konuda bk. Çeker, *İslâm Hukukunda Akidler* (Basılmış Doktora Tezi), 17.

²⁸⁵ Temyiz çağıyla ilgili yaş, Hz. Peygamberin çocuklara 7 yaşına girdikleri vakit namazın emredilmesi hadisinden çıkarılmıştır. Tirmizî, "Salât", 182-183.

²⁸⁶ Bu konuda bk. Zeydan, *el-Medhal Li Dirâseti 'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, 297.

²⁸⁷ Kimilerine göre rüşd çağına kadar olan dönemdir. Bu konuda bk. Çeker, *İslâm Hukukunda Akidler* (Basılmış Doktora Tezi), 19.

çocuklarda imameyne göre erkek ve kız çocuğu fark etmez onbeş yaş esas alınır. Ebû Hanîfe'ye göre kız çocuğu onyedî, erkek çocuğu onsekiz olarak hükmen bâliğ sayılır.²⁸⁸

Öte yandan, rüşd devresi, malını israf etmeyen, saçıp savurmayan güzelce idâre edebilen kimsenin vasfıdır, zıddı sefihliktir.

Bülûğ cismânî bir olgunluk, rüşd ise aklî bir olgunluktur.

Bülûğla beraber ibâdetler farz olur, rüşdle birlikte kişinin malı hakkındaki tasarrufları geçerli olur; ayrıca rüşdle beraber kişinin edâ ehliyeti de tam olmuş demektir.

2.6.2. Ehliyetler Konusundaki Karakteristik Özellikleri

Hanefiler ehliyet ve özgürlükler konusunda diğer mezheplerden daha geniş bir bakış açısına sahiptirler. Hanefiler içerisinde de Ebû Hanîfe insan hürriyetleri konusunda en özgürlükçü düşünen imamdır.

Ebû Hanîfe'ye göre insanların mülklerinde tasarruf hakkı vardır, dolayısıyla sefih, ma'tûh ve borçlu kişi hacr altına alınamaz. Onun bu yaklaşımı, vakfın bağlayıcı olmayacağı, bülûğa ermiş kızın velisinin izni olmadan evlenebileceği, babası tarafından evlendirilen bülûğ çağındaki kızın nikâhını feshedebileceği, zimmilerin birbirlerine şahitlik yapabileceği gibi konularda daha açık bir şekilde görülür. Hatta bazı müellifler Ebû Hanîfe'nin fetvâlarında kişilerin kural olarak borçsuz ve sorumsuz olması, yetişkin insanın hukûkî işlemlerini mümkün olduğu ölçüde geçerli sayma, ihtilâflı konularda fakir ve zayıf tarafı gözetme gibi bir takım ilke ve amaçları da göz önünde bulundurduğunu söylemişlerdir.²⁸⁹

Hanefî mezhebinin özgürlükler konusundaki yaklaşımlarının temelinde “mülkiyet üzerine tasarruf hakkı ve hacir altına alma yasağı” kuralı yatmaktadır.

Mülkiyet üzerine tasarruf hakkı ve hacir altına alma yasağı: Ehliyet konusunda da değinildiği gibi vücûb ve edâ ehliyetine sahip olan ve rüşd çağına gelmiş olan bir kimsenin akli tamdır²⁹⁰ ve hiç kimse bu kişiyi tasarruf yetkisinden men edemez. Çünkü Allâh Teâlâ insanları hür yaratmıştır. Fakat birtakım kimseler hakkında hacr (kanûnî kısıt) yapıp yapılmama noktasında ihtilâf edilmiştir. Bu kimselerden birisi de sefihtir.

²⁸⁸ Bu konuda bk. Mevsîlî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 2: 114.

²⁸⁹ Bu konuda bk. Abdullah Kahraman, “Ebû Hanîfe'nin İctihatlarında İnsan Hürriyetine ve Onuruna Verdiği Önemi Gösteren Bir Örnek -Sefihin Hacir Edilmemesi-” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 1-2/15 (2002), 247-253.

²⁹⁰ Çeker, *İslâm Hukukunda Akidler* (Basılmış Doktora Tezi), 32.

Sefih, gerçekte aklî melekeleri yerinde olmakla birlikte, kişiyi aklın ve şer’î esasların gereğine aykırı tarzda davranmaya yönlendiren bir tedbirsizlik halidir.²⁹¹ Hacir, kişinin sözlü tasarruflarının hukûkî geçerliliğinin engellenmesidir.²⁹² Sefih, malını saçıp savurmakla aklın normal kabul etmeyeceği bir şekilde ister hayır yolunda ister şer yolunda harcayan kimse demektir.

İmâmeyn de dâhil cumhur-ı fukahâ sefihin hacr edilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Onlara göre sefih olan kişinin kendi malında dahi olsa mâlî tasarrufları geçersizdir. Cumhur ve imameyn sefihi küçük çocuk ve delilere kıyas etmişlerdir. Çünkü çocuklar ve deliler, mallarını saçıp savurdıklarından dolayı malları kendilerine teslim edilmez; sefih de malını saçıp savurmaktadır, o halde o da hacr edilmelidir.²⁹³ Cumhur şu âyeti delil getirmişlerdir:

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا

“Allah’ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı sefihlere (aklı ermezlere) vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin.”²⁹⁴

Hadislerden gerekçeleri ise Habban b. Munkız olayıdır. Habban b. Munkız, Uhud savaşında başına bir taşın değmesi sonucunda beyin travmasına uğramıştı. Bundan dolayı da alışverişte aldanırdı. Ailesi Hz. Peygambere başvurup onun hacrini istediler. Habban da “Ben alışverişe hiç dayanmam Ya Rasûlallah” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona; “Alışveriş yaptığın zaman aldatma yok, de” buyurdular.²⁹⁵

Hadisten anlaşıldığına göre, alışverişte aldanmaktan dolayı hacretmek toplum nezdinde bilinmeyen ve yadırganan bir şey olsaydı, Habban b. Munkız’ın ailesi Hz. Peygamberden böyle bir şey istemeye cesaret edemezdi.

Cumhurun diğer bir gerekçesi ise, sefihi hacretmek kendi menfaati icabıdır. Eğer hacredilmezse sefih olan kişi malını saçıp savuracak, insanlara muhtaç duruma düşecek ve topluma yük olacaktır. Dolayısıyla sefih kişi reşid olmadığı sürece, ihtiyarlsa dahi, malı kendisine teslim edilmemelidir.

Ebû Hanîfe ise sefihin hacredilemeyeceğini ve kişilerin hürriyetlerinin kısıtlanamayacağını savunmuştur. O, cumhurun delil olarak getirdiği âyet ve hadisi

²⁹¹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, “sefih”, md., 498.

²⁹² Bu konuda bk. Abdullah Kahraman, “Ebû Hanîfe’nin İctihatlarında İnsan Hürriyetine ve Onuruna Verdiği Önemi Gösteren Bir Örnek –Sefihin Hacr Edilmemesi-” sy. 1-2/15, 247-253.

²⁹³ Bu konuda bk. Abdülkadir Şener, “İslam Hukukunda Hacir 1”, *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1/21 (1973), DOI:10.1501/ilhfak_0000000545.

²⁹⁴ En-Nisâ 4/5; diğer âyetler için bk. El-Bakara 2/282.

²⁹⁵ Buhârî, “Büyü”, 48; Müslim, “Büyü”, 48; Ebû Dâvud, “Büyü”, 66.

tekrar onlara yönlendirmiştir. Ebû Hanîfe, cumhurun hacre delil olarak getirdiği âyetin sefihin hacri için değil, küçük çocuklar için veyahut sefih olarak bâliğ olup 25 yaşına girmemiş kimseler için olduğunu söylemiştir. Bu yüzden sefih olarak bülûğa giren kişinin âyetin mucibince 25 yaşına kadar hacredilebileceğini ileri sürmüştür. Ona göre, âyetin ifâde ettiği mana, “*Mallarınızı sefihlere vermeyin*” şeklindedir. “Sefihlerin mallarını kendilerine vermeyin” şeklinde değildir. Yine Ebû Hanîfe, cumhurun delil olarak getirdiği hadislerin sahâbe fetvâsı olduğunu ve sahâbe fetvâsı arasında da tercih yapılabileceğini söylemişti.²⁹⁶ Habban b. Munkız hadisesinde Hz. Peygamber Habban’a hacr uygulamamış, aksine “*Alışveriş yaptığın zaman aldatma yok, de*” diyerek, sanki alışveriş yapmasını kolaylaştırmıştır.

Ebû Hanîfe cumhurun delillerine cevap verdikten sonra kendisi de şu âyetleri delil getirmiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ “*Ey iman edenler! Akidlerinizi yerine getirin.*”²⁹⁷

وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا “*Ahdi yerine getirin, zira ahidden mes’ul olmak vardır.*”²⁹⁸

وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“*Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hâkimlere (rüşvet olarak) vermeyin.*”²⁹⁹

Ebû Hanîfe’nin hadisten delili ise yukarıda incelenen Habban b. Munkız hadisi ve diğer hadislerdir.

Sefihin hacredilmesi gerektiği görüşünü benimseyen cumhur, sefihin evlenmesini, boşamasını, köle azad etmesini, vasiyet etmesini, had ve kıyaslarda ikrâr etmesi gibi tasarruflarını geçerli saymışlar; sadece malı üzerindeki tasarruflarının engelleneceğini söylemişlerdir.

Buna karşı, Ebû Hanîfe, kişinin azad etmesi veya kendi aleyhine ikrâr etmesini malını çarçur etmesinden daha büyük zarar olduğunu, daha büyüğü kabul edildikten sonra daha küçük olan malındaki tasarruflarının kabul edilmemesini çelişki olarak değerlendirmiştir.³⁰⁰

²⁹⁶ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöglü, 421.

²⁹⁷ El-Mâide 5/1.

²⁹⁸ El-İsrâ 17/34.

²⁹⁹ El-Bakara 2/188.

³⁰⁰ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöglü, 420; Mevsilî, *Kitâbü’l-İhtiyâr Li Ta’lîli’l-Muhtar*, 2: 116.

Ayrıca, sefih olan kişi evlenebiliyorsa ve duhûlden önce boşayabiliyorsa, mehr-i misil vereceğinden yine malını saçıp savurmuş olacaktır. Bu duruma cevaz veriliyorsa zararı defetmenin ne manası vardır?³⁰¹

Sonuç olarak Ebû Hanîfe sefih olan kişiye şer'î hitap yöneliyorsa mâlî hitabın da yöneleceğini belirtir. Nitekim bu kişi akli yerinde olduğu için ibâdet ile mükelleftir. İsrâf etmesi onu mü'minlerin umûmünden çıkarmaz. Eğer bu kişinin bazı tasarrufları geçerli, bazıları geçersiz olursa, delâlet ve sübûtu kesin olan âyetler delil olmaksızın tahsis edilmiş olur.³⁰²

Eğer hacr işlemi toplum yararı için yapılıyor denirse, topluma zarar veren sapık müftî, cahil tabîb ve müflis kiracıların³⁰³ (mekârî müflis) da hacredilmesi gerekirdi. Çünkü bunların hacredilmesinde birincisiyle dinin, ikincisiyle bedenin/sağlığın, üçüncüsüyle de malların korunması hakîki olurdu.

Ebû Hanîfe'ye göre sefihi hacretmek onun maslahatına uygun değildir. Çünkü bu kişi hacredildiği zaman malları başkalarının elinde oyuncak olacak; sahibinin elinden alınıp belki de emin olmayan ellere emânet edilecektir.

Sefihin malının hacredilmesi toplumda bazı kişileri cezbedecek, herkesin birbirini sefihlikle suçlamasına ve malların haksız yere başkalarına geçmesine sebep olacaktır. Kaldı ki, sefihi hacretmek yardım değil cezâdır. Kişinin malı elinden alınarak şahsiyeti zedelenecek, bu kişi toplumdan soyutlanmış olacaktır. Oysa kişinin şahsiyeti malından daha değerlidir.

Ebû Hanîfe'nin sefih kişinin 25 yaşına kadar hacredileceğini, daha sonra malının kendisine teslim edileceğini söylemesinin gerekçesi; söz konusu kişi bu yaşa kadar neyin faydasına, neyin zararına olduğunu öğrenecektir; özellikle ticaret kurallarını ve harcama yapmayı öğrenir; aksi takdirde malı kendisine verilmez de velisinde olursa hep başkalarının yardımına muhtaç olarak yaşamak zorunda kalır.

Ebû Hanîfe'nin sefihlikte 25 yaş sınırı getirmesini bazı müellifler bu yaştaki bir kişinin dede olabileceği ihtimaline dayanmış hatta onun “dede olabilecek yaştaki bir kişiyi hacretmekten hayâ ederim” dediği nakledilmiştir.

Ebû Hanîfe'ye göre devlet/kâdî'nin toplum üzerine cebren hâkim olması değil, fertlerden başlayarak fertlerin dînî düşüncelerini geliştirerek toplumda sorumluluk

³⁰¹ Bu konuda bk. Mevsîlî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 2: 115.

³⁰² Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 418.

³⁰³ Eşya taşımak için anlaşıp ücreti aldıktan sonra eşyaları taşımayan nakliyeciler. Eskiden yaygın olduğu söylenmektedir.

bilincinin ve insanların hak anlayışını geliştirerek daha huzurlu bir toplum inşâ edilebilir. Bu yüzden o, borçlunun hacredilmesini de kabul etmemiştir. Çünkü hacretmek kişinin borcunu ödemesine sebep olmaz; aksine borcunu ödemek için kazanacağı paraya da engel olur, toplumda kin ve nefrete de sebebiyet verir.

Hakbuki cumhur borçlunun borcunu ödeyene kadar hapsedilebileceğini ve borçlunun borcu, bütün malını kapladıysa hacir edilmesinin caiz olduğunu ileri sürmüştür.³⁰⁴

Ebû Hanîfe ise borçluyu hacretmenin, alacaklının borcunu tehir etmekten daha fazla zarar vereceğini, çünkü borçlunun söz hürriyeti ve kavî tasarruflarının tenfiiziyle alacaklıların haklarının alınmasının arasının bulunabileceğini savunur.³⁰⁵

Ebû Hanîfe'ye göre kişiye suçundan daha büyük ceza verilemez. Kişinin hürriyetini kısmak, sözlerini geçersiz kılmak; suçundan daha büyük ceza vermektir³⁰⁶ çünkü şahsiyet, maldan daha önemlidir.

Ebû Hanîfe'ye göre zarûret ve ehliyet noksanlığı olmadığı sürece mâlik kişi, mülkündeki tasarruflarında hürdür ve hacr edilemez. Çünkü mülkiyetin manası, mâlik olanın malında istediği gibi tasarruf yapma yetkisinin bulunmasıdır. Menetmek ise, kişinin fiillerinin başkasının aynı bir hakkına teallük etmesiyle olabilir.

Ebû Hanîfe'ye göre, kişi kendi bahçesinde istediği gibi kuyu, evinde istediği gibi pencere açabilir. Fakat kişi kendi mülkünde tasarruf yaparken komşusuna zarar veriyorsa bu haramdır.³⁰⁷

Yine Ebû Hanîfe'ye göre âkile ve bâliğa bir kadın velisinin iznini almaya gerek duymadan kendisini evlendirebilir. Eğer kadının evleneceği kişi kendisine denkse, veliler bunu engelleyemezler, engellerse kadın velilerini kâdî'ya şikâyet edebilir.³⁰⁸ Ona göre evlenme konusunda kadın ile erkek arasında eşitlik vardır.³⁰⁹ Çünkü erkek bülûğa ermekle kendi kendine evlenme hakkına mâlik oluyorsa, kız da bülûğa erince aynı hakka sahip olmalıdır.

Cumhûra göre akıllı ve reşit bir kadının malları üzerinde tam tasarruf yetkisi vardır.³¹⁰ Ebû Hanîfe bu görüşü devam ettirerek malları üzerinde tasarruf yetkisi varsa,

³⁰⁴ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 423.

³⁰⁵ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 423.

³⁰⁶ Bu konuda bk. Şener, "İslam Hukukunda Hacr 1", sy. 1: 21.

³⁰⁷ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 427.

³⁰⁸ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 411.

³⁰⁹ Bu konuda bk. Cemal, *Ebû Hanîfe*, 81.

³¹⁰ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2002), 78.

kendi bedeni üzerinde de tasarruf yetkisi olacağını, çünkü mal ve canın kendisinin olduğunu söyler.³¹¹ Bunlardan birinde tasarrufunun olup, diğerinde olmaması düşünülemez. Fakat kızın evleneceği kişi denklik bakımından kızıdan daha düşükse ve ailenin şerefine hanel getireceği düşünülüyorsa ancak o zaman velilerin itiraz hakları vardır.

Sonuç olarak, insanın hürriyeti veya şahsı, insanlar içindeki konumu, malından daha değerlidir.

İnsan toplumda tecrübe ile bir şeyler öğrenecektir. Dolayısıyla sefih her ne kadar malını ilk başlarda saçıp savursa da daha sonra kârını zararını öğrenebilir. Kişiyi hacretmek, onun kişiliğini heder etmek ve kişiyi insâniyetten hayvan durumuna düşürmektir.³¹²

Borçlu kişi hacredilemez çünkü insanlara suçlarının muâdili ceza verilmelidir. Oysa borcundan dolayı şahsiyeti zedeleyen ceza vermek, suçundan daha büyük ceza vermektir. Borcu olan kişiye hapis cezası istenebilir, ancak tasarrufları engellenemez. Tasarrufları engellemek, toplumda kin ve nefrete sebep olacaktır.

Allâh'a ve Rasûlüne inandığı halde dînî görevlerini terk eden fâsığın tasarrufları engellenemez; çünkü kişinin günah işlemesi ile ticareti farklı şeylerdir, kaldı ki, zimmî veya kâfirin tasarrufları bile engellenemez.

Âkil ve bâliğ olan her kimsenin malındaki tasarrufları geçerlidir; her mâlik mülkünde dilediği gibi tasarruf yapma yetkisine sahiptir.

Âkile ve bâliğa bir kadın velisinin izni olmadan evlenebilir, ancak kendisine denk birisi olması gerekir, aksi halde ailesi o kadının evlenmesine itiraz edebilir.

2.7. HİLE-İ ŞER'İYYE KONUSUNDAKİ TEMEL YAKLAŞIMLARI

2.7.1. Hile-i Şer'iyye'nin Tanımı ve Çeşitleri

Hile kelimesi sözlükte “oyun, kandırma, yol, çare, çıkar yol, hüner/maharet, el yatkınlığı, işleri çekip çevirmede üstün görüş”³¹³ gibi manalara gelir.

³¹¹ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 412.

³¹² Bu konuda bk. Mevsilî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 2: 115.

³¹³ Ahmed b. Muhammed Nasriddin en-Nakîb, *El-Mezhebü'l-Hanefiyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 1: 407; Ahmed b. Amr el-Hassâf, *El-Hiyel ve'l-Mahâric* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî/Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2014), 15; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, “hile”, md., 206.

Hile kelimesiyle birlikte “çıkış yolu” manasını ifade eden مَخْرَج kelimesi de kullanılır.

Hile kelimesi hukûkî/fikhî bir terim olarak çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Bu tanımlara göre hile;

- Fâilinin vasfını bir halden başka bir hâle dönüştüren, özel bir tasarruf şeklidir.³¹⁴
- Örfen, kişinin mekruh gördüğü şeyi güzel gördüğüne dönüştüren, mekruhu giderip maslahatı temin etmesine yardımcı olan şeydir (çözümdür)³¹⁵
- Fıkıhta, amel ve tasarrufları şeklen ve zâhiren fıkha uygun düşürmek, memnû’ olan hususları görünüşte meşrû’ olarak yapabilmek için bulunan yollar, çareler ve çıkış noktalarıdır.³¹⁶

İslam âlimleri hileyi çeşitli açılardan birtakım kısımlara ayırmışlardır.³¹⁷ Biz bunlardan hileyi beş kısma ayıran Muhammed Tâhir b. Âşûr’un taksimini esas alacağız.³¹⁸

Hukûkun gayesini ortadan kaldıran ve yerine başka bir gayeyi ikâme etmeyen fiiller: Örneğin kişinin zekât vermemek için senenin dolmasına bir gün kala, üzerine farz olmaması için malını birisine hibe etmesi ve ertesi günü yaptığı hîbeyi geri almasıdır. Âlimlere göre bu hilenin bâtil oluşunda şüphe yoktur. Çünkü şeriatın zekâtta görünen maksatları; cimriliğin rezilliğini kaldırmak, fakirlere şefkat göstermektir.³¹⁹ Ancak hile ile bu maksatlar ortadan kaldırılabilmektedir. Ayrıca, verilen bu örnekte de farz olacak olan zekât kaldırılmakta ve yerine herhangi bir fiil ikâme edilmemektedir.

Şâriin gayesine ters düşmeyen ve bu gayeyi elde etmeye yardımcı olan, fakat başka birinin hakkının zâyî’ olmasına sebep olan yahut başka bir mafsedetî içeren hileler: Örneğin kişinin, mülkiyeti altındaki bahçede ihtiyacından fazla suyu tutup bahçesinin yanında otlak alan varken otlar büyümesin diye başka tarafa akıtmıştır. Oysa Hz. Peygamber, “*Otlaktan menedilmesi için vesile edinilen suyun ihtiyaç fazlası alıkonulamaz*” buyurmuştur.³²⁰ Burada dolaylı yoldan başkalarına zarar vermek vardır.

³¹⁴ Hassâf, *El-Hiyel ve'l-Mahâric*, 16.

³¹⁵ Nakîb, *El-Mezhebü'l-Hanefiyye*, 1: 407.

³¹⁶ Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999), 182.

³¹⁷ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-Muvakkîn* (Şam: Dâru'l-Kalem, 2011), “c. 4”; Ebû İshâk eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât* (Kâhire: Dâru'l-Fâzile, 2010), “c. 2”.

³¹⁸ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, çev: Mehmet Erdoğan, Vecdi Akyüz (İstanbul: Rağbet Yay. 4. Baskı, 2013).

³¹⁹ Bu konuda bk. Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 2: 380.

³²⁰ Buhârî, “Hiyel”, 90; Müslim, “Müsâkât”, 37.

Bu tür hilelerde başkalarına zarar vermek söz konusu olduğu için onların bâtil olduğu kabul edilmiştir.³²¹

Meşrû' olan bir şeyin kaldırılması için, meşrû' olan başka bir durumu, kaldırılan durumun yerine ikâme edilerek yapılan hileler: Bir hükümden ayrılarak, o hükmün yerine başka bir şeyin ikâme edilmesidir. Ancak yerine ikâme edilen ikinci durum da Şâri'in tavsiye ettiği bir durumdur. Örneğin, kişinin biriken parasıyla zekât vermesinden dolayı malının azalacağından korktuğu için, nisâp miktarına ulaşmadan ticaret yapması bu şekilde bir davranıştır. Burada görünüşte hukûka aykırı bir durum yoktur. Çünkü kişi ticaret yaparak paranın piyasada dolaşmasına vesile olacak, bu şekilde piyasa ucuzlayacak ve fakirin alım gücünün yükselecektir. Bu şekilde dolaylı da olsa toplum menfaatleri ve kişinin vereceği zekât artacak, bu kişi belki de zekâtını ticaret eşyası olarak vermek isteyecektir. Bu tür hileler genel olarak caiz görülmüştür.³²²

Kendisinden vazgeçilen hükümden daha hafif gelen meşrû' bir hükmü işleyerek meşrû' bir işin iptali için başvurulmuş hileler: Bu hilede meşrû' durumu daha hafif başka bir meşrû' durumla değiştirme söz konusudur. Örneğin, ramazan orucu kendisine çok ağır gelen birisinin bu yüzden yolculuğa çıkması, orucunu yolda bozup daha sonra kaza etmesi gibi. Yine, kişinin abdest alırken farz olan ayak yıkamanın kendisine ağır gelmesi ve bundan dolayı mesh giymesi vb. Bu tür hilelerde vazgeçilen durum kişiye zorluk veriyorsa bu hilenin caiz olduğu söylenmiştir.³²³

Şâri'in aradığı yüce manaları içermeyen amellerde başvurulmuş hileler: Bu hilelerde Şâri'in maksadına benzer bir maksadı gerçekleştirme gayesi vardır. Örneğin, kişinin evine işaret ettiği bir kapıdan girmeyeceğine dair yemin etmesi bu türdendir. Halbuki, Şâri' bu kişiden yeminine sadık kalmasını istemektedir, ancak kişinin evine girmemesi veya başka bir yere taşınması da kişiye ağır gelecektir. Buna imkânı da olmayabilir. Kişi evinin kapısını değiştirirse hem yeminine sadık kalacak hem de üzerine yüklemiş olduğu zorluğu kaldıracaktır, şeklinde çözüm üretilmiştir. Bu tür hileler müctehidlerin ictihâdına açıktır. İctihad ederek şer'î bir çözüm bulmaya gayret edecektir.³²⁴

³²¹ Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, çev: Mehmet Erdoğan vd., 309.

³²² Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, çev: Mehmet Erdoğan vd., 304.

³²³ Bu konuda bk. Tâhir b. Âşûr, *a.g.e.*, 306.

³²⁴ Bu konuda bk. Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, çev: Mehmet Erdoğan, Vecdi Akyüz, 307.

2.7.2. Hîle-i Şer'iyye Konusundaki Karakteristik Özellikleri

Hanefiler istihsân ve re'y konularında olduğu gibi hile konusunda da eleştirilmişlerdir. Oysa bazı müellifler tarafından da ifade edildiği üzere, hîle'i şer'iyye'yi icat eden ve kullanan sadece Hanefiler değildir.³²⁵ Ancak Hanefiler biraz fazlaca kullandıklarından olsa gerek İslam hukukunda hile konusunda onlar meşhur olmuşlardır.

Mesela, Mâlikî ve Hanbelîlerin bir kısmının hîle-i şer'iyyeyi kullandıkları söylenmiştir. Ancak onlar hiyel ihtiyacını ortadan kaldıran ve gereksiz hale getiren sedd-i zerâîyi çok kullandıkları için hileyi kullanmaya ihtiyaç hissetmemişlerdir.³²⁶

Hanefileri hîle-i şer'iyye konusunda şöhrete kavuşturan bir diğer sebep, İmam Muhammed'in olduğu ifade edilen, Hâkim eş-Şehîd'in ihtisâr ettiği, aynı zamanda İmam Serahsî'nin de şerh ettiği *el-Mehâric fi'l-Hiyel* adlı eser ile İmam Muhammed'in öğrencilerinden olan Hassâf'ın müstakil *Hiyel* kitaplarının olmasıdır. Ayrıca, Hanefilerin bazı kitaplarında hiyel konusu için özel başlık açılması da onların hiyelle beraber anılmalarına sebep olmuştur.³²⁷

Ne var ki, çoğu müellif tarafından da ifade edildiği gibi, Hanefiler hileyi haramı helal, helali haram yapmak için kullanmamışlardır. Zira kaynakları Kur'an ve sünnet olan ve toplumu ifsad etmesi halinde müftî mâcinin (insanları saptıran müftî) hacredilebileceğini söyleyen bir mezhebin haramı helal kılmak için böyle bir yola tevessül etmesi düşünülemez.³²⁸ Ayrıca, mezhep içerisinde bazı fertlerin yaptığı, zaman zaman da mezhebin genel kanaatine ters düşen uygulamalar mezhebin geneline teşmil edilemez. Kaldı ki, Hanefilerin yukarıda "Hîle-i şer'iyyenin çeşitleri" konusunda incelenen ve genellikle caiz ve meşrû' kabul edilen hile türlerinden son üç çeşit hileyi kullandıkları görülmektedir.

Hileyi meşrû' görenler konu hakkında Kur'an-ı Kerîm'den birçok delil getirmişlerdir. Örneğin Hz. Yusuf'a öğretilen hile ile ilgili, âyette "*Bunun üzerine Yûsuf, kardeşinin yükünden önce onların yüklerini aramaya başladı. Sonra su kabını kardeşinin yükünden çıkardı. İşte biz Yûsuf'a böyle bir plan (hile) öğrettik. Yoksa kralın kanunlarına göre kardeşini alıkoyamazdı, ancak Allah'ın dilemesi başka. Biz*

³²⁵ Bu konuda bk. Kılıçer, *İslâm Fıkhdında Re'y Taraftarları*, 114.

³²⁶ Bu konuda bk. Hile ile sedd-i zerâî arasındaki ilişki için Bk. En-Nakîb, *El-Mezhebü'l-Hanefiyye*, 1: 411; Tâhir b. Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*, çev: Mehmet Erdoğan vd., 297-323.

³²⁷ Bu konuda bk. Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 183.

³²⁸ Nakîb, *El-Mezhebü'l-Hanefiyye*, 1: 409.

*dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz. Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır.”*³²⁹

Yine Kur’ân’ı Kerîm’de, “*Onlar tuzak (hile) kurdular, Allah da onların tuzaklarını bozdu. Allah, tuzak kuranların en hayırlısıdır*”³³⁰ meâlindeki âyetin de, hîle-i şer’iyyeye işaret ettiği ifâde edilir. Kur’an’dan örnek olarak gösterilen hileler;

- Hz. İbrahim’in putları kırdıktan sonra baltayı büyük putun boynuna asması³³¹
- Hızır’ın gemiyi delmesi, çocuğu öldürmesi ve yıkılan duvarı örmesi³³²
- Hz. Eyyûb’un eşine yüz sopa vurmaya yemin edince bu yemini yerine getirmeyi kolaylaştırmak için eline bir demet sap alıp onunla vurması ve yeminini bozmaması emredilir.³³³

Toplum hayatında hilenin ortaya çıkmasının siyâsî, hukûkî ve sosyal pek çok sebep vardır.³³⁴

Şimdi, Hanefilerin hîle-i şer’iyye konusundaki maksatlarının ne olduğunu incelemeye çalışalım.

2.7.2.1. İbâdetler Konusunda Hile Yolunun Kapatılması

Hîle-i şer’iyye konusunda derinlemesine araştırma yapan müelliflerin ifade ettiklerine göre, Hanefiler ibâdet konularında hîle-i şer’iyye yolunu göstermemişlerdir. Özellikle İmam Muhammed’e nispet edilen *Kitâbü’l-Hiyel* ve Hassâf’a ait olan *Kitâbü’l-Hiyel ve’l-Mehâric* kitaplarında ibâdetle ilgili hile örnekleri bulunmaz.³³⁵ Çünkü niyet hadisinde de ifade edildiği gibi³³⁶ ibâdetlerin esâsı ve ibâdetleri âdetlerden ayıran unsur niyettir. Ancak Hanefî kaynaklarında zekât, oruç ve hac ile ilgili bazı meselelerde birkaç hiyel örneğinin bulunduğunu ifade etmeliyiz.³³⁷

³²⁹ Yûsuf Sûresi 12/76.

³³⁰ Âli İmrân 3/54.

³³¹ El-Enbiyâ sûresi 21/58-67.

³³² El-Kehf Sûresi 18/ 60-82.

³³³ Es-Sâd, 38/41-44; Hile ile ilgili diğer ayetler için bk. Et-Talak 2-3; el-Bakara 2/235; en-Nisâ 4/97-99, 4/142.

³³⁴ Bu konuda bk. Saffet Köse, *İslam Hukûkunda Kanuna Karşı Hile* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996).

³³⁵ Bu konuda bk. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöğlü, 438.

³³⁶ Nuri Tuğlu, “Niyet Amel İlişkisi Bağlamında “Ameller Niyetlere Göredir” Hadisi Üzerine Bir Yorum Denemesi”, *Marife -Bilimsel Birikim- Dergisi*, 2: 9-25; Niyet hadisi kapsamında değerlendirilen farklı rivayetler için bk.; Muhyiddin en-Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn – Metin ve Çeviri*, Çev: M. Emin Özafşar vd. (Ankara: DİB. Yay., 2014), 25.

³³⁷ Köse, *İslam Hukûkunda Kanuna Karşı Hile* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996).

2.7.2.2. Öfke Halinde Yapılan Yeminlere Şer’î Bir Çözüm Bulmak

Toplum arasında bazı kişilerin aşırı sinirli oldukları, bazı kişilerin de yemin konusunda ileri gidip olur olmaz işler hakkında büyük yeminler ettikleri bilinen bir husustur. Bunun sebebi ise insanların dikkatsiz davranmaları, bazen de mizaçlarının/yaratılışlarının bu şekilde olmasıdır. Ancak insanların bu fiillerinin bir de şer’î, hukûkî veya toplumsal sonuçları vardır. Örneğin çok öfkeli olan birisi öfkesinden irâdesini kaybedip eşini boşayabilir; kişi sakinleştiğinde yaptığı yeminden veya talakından dolayı pişman olabilir. Bu konuyla ilgili şöyle bir olay nakledilir. Geceleyin bir kişi Ebû Hanîfe’nin kapısını çalarak, “Beni fecir doğana kadar kurtar, yoksa karım boş olacak” der. Ebû Hanîfe problemin ne olduğunu sorar. Adam, “Karım bana küstü, ben de eğer fecir doğana kadar benimle konuşmazsan üç defa boş ol” dedim. “Akşamdan beri benimle konuşması için her yolu denedim ama bir türlü benimle konuşmuyor” dedi. Ebû Hanîfe, “Şimdi evine git, giderken de mescidin müezzinin yanına uğra ve fecirden önce ezan okumasını söyle. Sonra da evine dön ve müezzinin ezanından önce eşinin konuşması için uğraş.” Adam bu şekilde yaptı ve evine gidip harâretli bir şekilde eşini konuşturmaya uğraştı. Tam bu esnada müezzin ezan okumaya başladı ve kadın, “Fecir doğdu ve ben senden kurtuldum” dedi. Adam da “Fecirden önce konuştun, bende yeminimden kurtuldum” dedi.³³⁸

Görüldüğü gibi burada adamın ve kadının iradelerini yok eden bir öfke ve inattan dolayı aileyi dağıtmaları gerekecekti, belki daha sonra pişman olacaktı, ancak Ebû Hanîfe’nin ince ve zekice bir düşüncesiyle bu problem çözülmüş oldu. Buradaki hile şeriatın herhangi bir kâidesine karşı gelmiyor, herhangi bir hükmünü yıkmıyor, darda kalan ve dili kayan bir mü’mini sıkıntısından kurtarıyor. Yine burada şeriatın kolaylık ve zararın izale edilmesi ilkesinin işletildiğini de görebiliriz.

2.7.2.3. Kuralların Doğurduğu Sonuçların Şeriatın Ruhuna Aykırı Olması

Bazı durumlarda kurallar, şeriatın genel manada istediği sonucu vermeyebilir. Bu durum şeriatın genelini incelemekle ve önem verdiği durumları tespit etmekle anlaşılır. Böyle durumlarda müçtehidler kendilerine göre başka delillere dayanarak bir anlamda kaçış yolu aramışlardır. Mâlikîler bu kaçışı maslahatla, Hanefîler istihsan ve

³³⁸ Nakîb, *El-Mezhebü'l-Hanefiyye*, 1: 412.

hîle-i şer'iyeye ile diğer hukuk mezheplerinin ise sedd-i zerâi' ve örf gibi yollarla yaptıkları söylenebilir.

Örneğin, şuf'a hakkının³³⁹ yeni gelen ve akarı satın alan müşteriden gelebilecek zararları önlemek için var olduğu ifade edilir. Ancak zararın müşteriden değil de şefi'den (şuf'a hakkına sahip olan kişiden) gelme ihtimaline karşı bâyi' ve şuf'ada ikinci derecede hak sahibi olanlar³⁴⁰ ne yapacaklar?

Bu durumda şuf'a vâcip olmadan önce, şuf'a hakkının şefi'den düşürülmesinin caiz olabileceği ifade edilir. Şuf'a hakkının düşürülebilmesi için de çeşitli hilelerin olduğu ifade edilir. Konunun müşahhaslaşması için şekil üzerinde ikisini inceleyelim.

Şekil 5 Şuf'ada Yapılan Hîle-i Şer'iyeye Örneği

Şekilde görüldüğü gibi A şahsı tarlasını şuf'a hakkı olan B şahsına satmak istemiyor. Bunun için B şahsının tarlasıyla kendi tarlasının arasındaki ince bir çizgiyi, tarlasını satmak istediği C şahsına hibe veya vasiyet ediyor.³⁴¹ Tarlasından hibe ettiği ince çizginin dışındaki kalan yeri de tarlanın bütününe hesaplayarak C şahsına satıyor. Burada B şahsı hibeden dolayı A şahsının tarlasıyla bir sınırı kalmadığından müdahalede bulunamıyor.³⁴²

³³⁹ Bir akardaki ortaklık, irtifak haklarındaki ortaklık ve câr-ı mülâsık (bitişik komşuluk) olma durumlarında satılan akarı müşterinin elinden alma hakkı.

³⁴⁰ Şuf'ada bazı durumlarda birden çok kişi hak sahibi olabilir. Bu durumda hak sahipleri arasında bir hiyerarşi gözetilmiştir. İlk olarak şerik (akarın ortağı), ikinci olarak da irtifak haklarına sahip olan kimseler şuf'ada hak iddia edebilirler. İrtifak haklarına sahip olan kimseler de sırasıyla; şirb hakkına sahip olan, tarîk hakkına sahip olan, mesîl hakkına sahip olan şuf'ada öncelikli hak sahibidir. Bunlar da yoksa câr'ı-mülâsık (yan/bitişik komşu) şuf'ada hak sahibi olduğu ifade edilir.

³⁴¹ Hibe ve vasiyet gibi akarın bedelsiz olarak verildiği durumlarda şefnin şuf'a hakkı sâkit olmaktadır.

³⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. Mevslî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 2: 58.

Başka bir formatında da A şahsının, şefi' olan B şahsıyla aralarındaki ince bir çizgiyi satılığa çıkarıyor. B şahsı bu ince çizgiyi satın almaya uğraşırken, A şahsı tarlasının kalan yerini C şahsına satıyor. B şahsı çizginin kalan yerini almak için başvuru yapamıyor. Çünkü şuf'a hakkı ilk kısım için sabit olmuştur.³⁴³

Örneklerdeki gerekçe zarardan kaçmak içindir. Çünkü şuf'a hakkını düşürmek için hileye başvuran kimse, rızası olmadan evini istemediği bir kimseye satmak durumunda kalacak ve belki de zarar görecektir. Çünkü şefi' zararlı birisi olabilir. Yıllardır yan yana anlaşılmadıkları birisi olabilir. Satmak istediği akarın yanında başka bir akarı olabilir ve şefi' ile karşılaşmak istemeyebilir.

Bu gerekçelerle şuf'a hakkının düşürülmesine cevaz verilmiştir. Örneklerde şefi'e bir zararı olsa da herkes zararın önce kendi nefsinden düşürülmesini ister. Hem şefi'in göreceği zarar ihtimalli bir zarardır, ancak bâyi'in zararı kesine yakın bir zarardır.

Sonuç olarak hileler yasak ve haram olan şeyleri mübah kılmak için kullanılmamıştır. Öyle olsa, bizzat naslara muhalif olduğundan ictehad edilmesinin bir mantığı kalmayacaktır. Hanefî fakihler “hîle-i şer'iyye'nin çeşitleri” bölümlerinde değinilen son üç hileyi kullanmışlardır.

Hanefiler farazî fikhî, istihsanı ve hîle-i şer'iyyeyi öğrencilerin fikhî melekelerini geliştirme, verilen fetvâlarda şârî'in maksadını anlama, maslahatı elde etme ve mefsetedi def etmek için kullanmışlardır.³⁴⁴ Bu hileler, naslara ters düşmeme ve kurdukları fikhî metodun mantık ilkelerine muhâlif olmamasını ve tutarlılığını test etmek için kullanılmıştır. Hile zorluktan ve nasların çatışması gibi görünen olaylardan kaçmak için alınan ince tedbirlerdir.³⁴⁵

Hileler, yeminlerde olduğu gibi, bazen insanların kasıtlarının yok olduğu durumlarda yapılır; kimi zaman da şahısların haklarıyla oynanmaması ve haklarının zâyi' olmaması için tedbir amaçlı yapılmıştır.

Hileler bazen kuralların vermiş olduğu sonuçların naslardaki asıl maksattan uzak görüldüğü durumlarda yapılır.

³⁴³ Ayrıntılı bilgi için bk. Mevsîlî, *Kitâbü'l-İhtiyâr Li Ta'lîli'l-Muhtar*, 2: 58.

³⁴⁴ Bu konuda bk. Nakîb, *El-Mezhebü'l-Hanefiyye*, 1: 410.

³⁴⁵ Bu konuda bk. Nakîb, *El-Mezhebü'l-Hanefiyye*, 1: 409.

SONUÇ

“Hanefî Mezhebinin Temel Karakteristiği” adlı bu çalışmada öncelikli olarak mezhep kavramı ve mezheplerin oluşumuyla ilgili tarihi arka plan ele alınmıştır. Sonra Hanefî mezhebinin kurulmasında etkisi olan başta kurucu imam Ebû Hanîfe olmak üzere hoca ve talebelerine kısaca değinilmiş, daha sonra da araştırmanın asıl konusunu oluşturan “Yapısıyla İlgili Temel Karakteristiği” ve “Üsûlüyle İlgili Temel Karakteristiği” konuları ele alınmıştır.

Yapısı ile ilgili temel karakteristiği, mezhebin farklı ihtisas alanlarına sahip insanların bir araya gelerek oluşturduğu bir akademi şeklinde ortaya çıkmasıdır. Bu akademinin hukûkî eğitim metotları açısından temel özelliği ise, istişare üzerine kurulu olması ve ideali gerçekleştirmenin peşinde olmasıdır. Yine bu akademinin ortaya koyduğu fıkıh, mezhebin fıkının temel karakteristiği olma özelliğini taşır.

Hanefî mezhebi, kolektif bir hukuk çalışmasının ürünü olarak değerlendirilebilir. Diğer mezhepler sadece kurucularının görüşlerinden ibaret iken, Hanefî mezhebi Ebû Hanîfe'nin öğrencileriyle birlikte inşa ettiği bir mezhep olmasının yanı sıra, Kûfelilerin de katkılarıyla teşekkül etmiştir. Kurulmasında Osman el-Bettî, İbn Şübrüme ve İbn Ebî Leylâ gibi Irak fukahâ ve muhaddislerinin de katkısı unutulmamalıdır.³⁴⁶

Hanefî mezhebinin usûlüyle ilgili temel karakteristiği ise şaz kıraat, sünnet, sahâbe kavli, istihsan konusundaki yaklaşımları, şer'î hükümler, ehliyet ve özgürlükler ve hîle-i şer'iyye başlıkları altında incelenmiştir.

Hanefîlere göre şaz kıraatler mütevâtir olmadığı için Kur'an değildir, ancak sahâbe bu kıraatı rivayet edip mushafına yazacak kadar emin ve kıymetli gördüğü için Hz. Peygamberin sözü olmalıdır. Bir kişiden geldiği için de haber-i vâhid konumundadır. Haber-i vâhid ise Hanefîlere göre bazı şartlarla delil olarak kabul edilmiştir. Fakat şaz kıraatı rivâyet eden sahâbe bu ziyadenin sünnetten olduğunu belirtmediğinden dolayı onun sünnet olması da şüphelidir. Dolayısıyla en düşük bir ihtimalle sahâbenin kendi görüşü olmalıdır. Hanefîler sahâbe kavlini ise Kur'an ve sünnetten sonra şer'î bir delil olarak kabul etmişlerdir.

³⁴⁶ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Hanefî Fıkının Esasları*, çev: Abdülkadir Şener, M. Cemal Sofuoğlu (Ankara: Yeni Pars Matbaacılık, 1982), 54; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, çev: Osman Keskiöglü (Ankara: DİB. Yay., 5. Baskı, 2005), 452.

Hanefiler sünneti kaynak değeri açısından mütevâtir, meşhur ve haber-i vâhid şeklinde üç kısımda değerlendirmişlerdir.

Sahâbe kavli konusunda Hanefiler, sahabenin kendi arasında ittifak ettiği bir görüş ise onunla mutlak olarak amel edileceğini, hakkında sahabe ihtilaf etmişse, fakih olan sahabenin rivayetinin tercih edileceğini söylemişlerdir.

İstihsan konusu Hanefilerin belki de en temel karakteristiği olmuştur. Onlar istihsanı hevâ ve heveslerine göre hüküm vermek için değil, bizzat naslardan elde ettikleri genel kurallara muâriz davranmamak için yapmışlardır. Ayrıca onlar, istihsanın menşei olarak çoğu zaman nasları göstermişlerdir. Bu yüzden de istihsanı kıyastan vazgeçilerek yapılan istihsan ve genel kurallardan vazgeçilerek yapılan istihsan şeklinde iki kısımda incelerler.

Hanefiler istihsan sayesinde hukûkî dinamikliği sağlamışlar ve formel hukuk (kurallara sıkı sıkıya bağlı kalma) kurallarının gerçekleştiremediği hak ve adâleti temin edebilmek için bir üst kural oluşturmaya çalışmışlardır.

Şer’î hüküm konusunda Hanefiler diğer mezheplerden daha teferruatçı davranmışlar, teklîfi hükümlerde; vacip, tahrîmen/tenzîhen mekruh kavramlarına, vaz’î hükümlerde ise, fâsid kavramına daha ince manalar yükleyerek hukûkî terimleri billurlaştırmaya ve sistematik bütünlüğe sahip bir şer’î hükümler kategorisi oluşturmaya gayret etmişlerdir.

Ehliyet ve özgürlükler konusunda Hanefiler ve özellikle de Hanefiler içerisinde Ebû Hanîfe, diğer mezheplere göre daha özgürlükçü bir yaklaşım sergilemişlerdir. Onlar, insanın ehliyet ve özgürlüğünün malından daha kıymetli olduğunu belirterek sefihî, borçlunun ve fasığın tasarruflarının kısıtlanamayacağını (hacredilemeyeceğini), akıl baliğ kadının ise denklik bulunması şartıyla evlenmeye karar verebileceğini söylemişlerdir.

Hîle-i şer’iyye, Hanefiler tarafından yasak ve haram olan fiilleri mübah kılmak için kullanılmamış; aksine öğrencilerin fıkıh melekesini geliştirme, verilen fetvâlarda şârî’in maksadını anlama, maslahatı elde etme, mefsedeti def etme, naslara ters düşmeme, zorluktan ve naslar arasında çatışma gibi görünen olaylardan kaçmak için bir çare ve çıkış yolu olarak kullanılmıştır.

Netice olarak, Hanefî mezhebi “Yapısal ve Usûlî” açıdan başlı başına kendine ait hususiyetleri olan bir mezheptir. Bu hususiyetler sayesinde mezhep asırlarca ayakta kalmıştır.

Hanefî mezhebini derinlemesine inceleyen kimse nas perspektifinden baksa mezhebe tam olarak nas kaynaklı/gelenekçi, rey açısından baksa tam olarak rey kaynaklı olduğunu söyleyecektir.

Nas çerçevesinden bakan kimse onların şaz kırâati kabul etmelerini, sünnet konusunda “meşhur sünnet” diye kendilerine ait bir kategori ortaya koymalarını, haber-i vâhidle (bazı şartlarla da olsa) amel etmelerini, mürsel hadisi ve sahabe kavlini şer’î delil olarak kabul etmelerini, hatta kitap ve sünnet sebebiyle kıyastan vazgeçip istihsana yöneldiklerini göreceklerdir.

Hayatın dinamikliğini sağlayan, müçtehide ait olan rey cihetinden bakan kimsenin ise Hanefî mezhebinde haber-i vahide koşulan şartları, bâtinî/mânevî inkita’ı, istihsanı, özgürlükler ve hîle-i şer’iyye gibi anlayış ve uygulamaları görmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdülbâki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfazi'l-Kur'ân-il Kerîm*. Lübnan/Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
- Akaslan, Yaşar. "Kırâatlerin Fıkhî Hükümlere Etkisine Dair Bir İnceleme: Nisâ Sûresi'nin 43. Âyeti Örneği". *OMÜİF Dergisi*, Sy. 38 (2005): 205-232.
- Ansay, Sabri Şakir. *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 4. Baskı, 2002.
- Apaydın, H. Yunus. "Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Manevi İnkita' Anlayışı". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8 (1992): 159-193.
- Apaydın, H. Yunus. "Fesad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12:417-421. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Apaydın, H. Yunus. "Sahâbî Kavli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 500-504. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Âşûr, Muhammed Tâhir b. Abdu'l-Vehhâb. *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi*. Çev: Mehmet Erdoğan, Vecdi Akyüz. İstanbul: Rağbet Yay. 4. Baskı, 2013.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1988.
- Aybakan, Bilal. *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Baskı, 2011.
- Bâhisîn, Ya'kûb b. Abdu'l-Vehhâb. *El-İstihsân Hakikatühü Envâuhü Hucciyetuhü Tatbîkâtühü'l-Muâsıra*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2007.
- Bakkal, Ali. *İslam Fıkıh Mezhepleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Baskı, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. "Butlân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 476-478. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 1-21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Bardakoğlu, Ali. "İstihsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 339-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bedir, Murtaza. *Sünnet Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajı*. İstanbul: İSAM Yay, 2008.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*. İstanbul: Dem Yay., 2. Basım, 2017.
- Bilgili, İsmail. *İslam Hukukunda Ma'dûmun Satımı*. Konya: Y.e.y., 2011.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 426-433. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu'l-Müsnedi's-Sahîh*. Beyrut/Lübnan: Müessesetü Risâle Nâşirûn, 2016.
- Cemal, Mehmet. *Ebû Hanîfe*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 19. Baskı, 2010.
- Cevherî, İsmail b. Hammad. *Mu'cemu's-Sihâh*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Cevziyye, İbnü'l-Kayyım. *İ'lâmü'l-Muvakkîîn*. Şam: Dâru'l-Kalem, 2011.
- Coşkun, Selçuk. *Hadise Bütüncül Bakış (Tebîit-Anlama-Anlatma Bağlamında Bir İnceleme)*. İstanbul: İFAV Yay., 3. Baskı, 2016.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İFAV Yay. 9. Baskı, 2017.

- Çeker, Orhan. *İslâm Hukukunda Akidler*. (Basılmış Doktora Tezi). Konya: İttifak Holding A.Ş. Yayını, 1999.
- Çeker, Orhan. *Fıkıh Dersleri I*. Konya: Ensar Yayıncılık, 2011.
- Çelebi, İlyas, “Sünnet/Kelam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 153-154. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Çolak, Abdullah. *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları*. İstanbul: Hikmetevi Yay., 2018.
- Debûsî, Ubeydullah b. Ömer. *Takvîmü'l-Edille Fî Usûli'l-Fıkh*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Demir, Hilmi. “İslam Dünyası'nda Dolaşan Hayalet: Sünnilik”. *El-Cezîre*, Erişim 24 Aralık 2017, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/islam-dunyasinda-dolasan-hayalet-sunnilik>
- Demir, Serkan. “Hanefî Mezhebi Fıkıh Usûlü'nde Sünnet Anlayışı”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi. 2006.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 13. Baskı, 2011.
- Demircigil, Bayram. “Hasan-ı Basrî Kırâatinin Fıkhî Hükümlerle İlişkisi”. *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 63 (2017): 173-189.
- Dimeşki, Muhammed b. Ebi'l-İzz. *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, Thk: Şuayb el-Arnâvût ve Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2012.
- Duman, Soner, “Serahsî'nin El-Mebsût Adlı Eseri Çerçevesinde Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Takdirî Hüküm Olgusu”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26 (2012), 14: 25-54.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Davud*. Beyrut/Lübnan: Müessesetü Risâle Nâşirûn, 2012.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *İmâm'ı A'zam'ın Beş Eseri, el-Âlim ve'l-Müteallim*. Trc: Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 7. Baskı, 2011.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ebu Hanîfe*. Çev: Osman Keskiöglü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Baskı, 2005.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Usûlü'l-Fıkh*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2006.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2009.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da Siyâsî, İtikâdî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*. Çev: Abdülkadir Şener. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2011.
- Enes, Mâlik b. *El-Muvatta*. Beyrut/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2013.
- Erdem, Mehmet. “Hanefî Mezhebinin Önemli Sahâbî Referanslarından Birisi Olarak Hz. Ali”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16/2 (2011): 19-38.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat 3. Baskı, 2010.
- Ertürk, Mustafa. “Haber-i Vâhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14: 349-352. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Farfûr, Muhammed Şemsüddîn İbnü Veliyyiddîn. *Muhtasaru'l-Efkâr Alâ Metni'l-Menâr*. Şam: Dâru'l-Farfûr, 2001.
- Güneç, Halil. *Günümüz Meselelerine Fetvalar*. İstanbul: İlim Yayınları, 1986.
- Hâdimî, Muhammed İbn-ü Mustafâ. *Mecâmiu'l-Hakâik Ve'l-Kavâid Ve Cevâmiu'r-Ravâik Ve'l-Fevâid Fî Usûli'l-Fıkhî Ve'l-Kavâidi'l-Fıkhîyye*. Lübnan/Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2016.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *İlm-ü Usûli'l-Fıkh*. Lübnan/Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2011.

- Halife, Kılânî Muhammed. *Menhecü'l-Hanefiyye Fî Nakdi'l-Hadîs Beyne'n-Nazariyye Ve't-Tatbîk*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Baskı, 2016.
- Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *el-Hiyel ve'l-Mehâric*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2014.
- Haskefî, Alâuddîn İbn-ü Ali. *İfâzatü'l-Envâr Alâ Usûli'l-Menâr*. Şam: Mektebetü'l-İmâmi'l-Evzâî, 2. Baskı, 2008.
- Havvâ, Ahmed Saîd. *el-Medhal ila Mezhebi'l-İmam Ebî Hanîfe*. Suudi Arabistan Cidde: Daru'l-Endülüsî'l-Hazrâ, 2002.
- Haydar, Ali. *Dürerü'l-Hükkâm Şerh-u Mecelleti'l-Ahkâm*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Heytemî, Şihâbüddîn Ahmed b. Hacer el-Mekkî eş-Şâfiî. *el-Hayrâtü'l-Hisân*. Lübnan: Dâru'l-Kamer, 1991.
- Heytemî, İbn-i Hacer. *Fıkhın Sultanı İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe*. çev: Manastırlı İsmail Hakkı. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009.
- Hın, Mustafa Saîd, Bedî' Seyyid El-Lahhâm. *El-İzâh Fî Ulûmi'l-Hadis Ve'l-Istılâh*. Şam/Beyrut: Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, 2004.
- İbn Abdilber. *Câmi'ü Beyânî'l-İlmi ve Fazlihî*. Memleketü'l-Arabiyye Suudiyye: Dâr'u İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abidin. *Ukûd-u Resmî'l-Müftî*. Kahire: Dâr'ul-İhsân, 2016.
- İbn Ebî Şeybe, Muhammed. *Musannef*. Beyrut/Lübnan: Dâru't-Tâc, 1989.
- İbn Hallikân, Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir. *Vefeyâtü'l-E'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. Beyrut: Dâr-u Sâdır, ts.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddin Kasım. *Şerh-u Muhtasari'l-Menâr*. Beyrut: Dâr-u İbn-i Kesîr, Dâr-u Kelîmi't-Tayyib, 1993.
- İbn Mâce. *Sünen*. Beyrut/Lübnan: Müessesetü Risâle Nâşirûn, 2016.
- İbn Melek. *Şerh-u Menâri'l-Envâr*. Y.y.: Dâru't-Tıbbâ'atî'l-Âmire, 1292/1875.
- İsfehânî, Rağîb. *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*. Lübnan: Dar-u İhya'et-Turasi'l-Arabiyye, 2008.
- Kahraman, Abdullah. "Ebû Hanîfe'nin İctihatlarında İnsan Hürriyetine ve Onuruna Verdiği Önemi Gösteren Bir Örnek – Sefihin Hacr Edilmemesi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 1-2: 247-253 (2002).
- Kahraman, Abdullah, "Şer'î Hükümler". *İslâm Hukuku El Kitabı*. ed. Talip Türcan. 133-217. Ankara: Grafiker Yay. 2012.
- Kal'acî, Muhammed Ravâs. *Mu'cem'ul-Luğati'l-Fukaha*. Lübnan: Daru'n-Nefâis, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar. "Muâz b. Cebel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 338-339. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Karagöz, İsmail. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda Mezhebler (İctihad, Taklid ve Telfik)*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1971.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 3. Baskı, 1985.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Karaman, Hayreddin. Ali Bardakoğlu ve Yunus Apaydın. *İlmihal I İman ve İbadetler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Keskioğlu, Osman. *Fakîh Sahâbîler ve Mezheb İmamları*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. Ankara: Pars Matbaası, 3. Baskı, 1975.
- Keskioğlu, Osman. *Fıkh Tarihi ve İslâm Hukuku*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1980.

- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Hanefî Fıkhının Esasları*. Trc: Abdülkadir Şener, M. Cemal Sofuoğlu, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *El-Fıkh-ü ve Usûlü'l-Fıkh*. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Kılıçer, M. Esad. *İslâm Fıkhında Re'y Taraftarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1961.
- Koca, Ferhat. "Haram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 100-104. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Koca, Ferhat. "Hanbelî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15: 525-547. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbelî Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002.
- Koca, Ferhat. "Hanefî Mezhebinin Kurucu İmamları Arasındaki Kişisel İlişkiler". *İslâmî İlimler Dergisi*, sy. 1: 63-97 (2008).
- Koca, Ferhat. *Ahmed Bin Hanbel*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Koca, Ferhat. *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Koca, Ferhat. "Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Usûl-i Fıkhın Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi ile Olan İlişkisi". *İslâm Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i Fıkh, Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi*. Ed. İlyas Çelebi ve Mehmet Bulgen, 201-315. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Köse, Saffet. *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şer'iyye)*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996.
- Mevsîlî, Abdullah İbn-i Mahmud İbn-i Mevdud. *Kitâbü'l-İhtiyar li Ta'lîli'l-Muhtâr*. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
- Mustafa, İbrahim. Ahmed Hasan Ziyât. Hâmid Abdülkadir. Muhammed Ali Neccâr. *el-Mu'cemu'l-Vasit*. Kahire: Daru'd-Da've, 1972.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Müslim, İbnü'l-Haccâc en-Neysâbûrî. *Sahîhu Müslim*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
- Nakîb, Ahmed b. Muhammed Nasruddîn. *El-Mezhebü'l-Hanefiyye (Merâhiluhû ve Tabakâtuhû Davâbituhû Mustalahâtuhû Hasâisuhû ve Müellefâtuhû)*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Nevevî, Muhyiddin. *Riyâzü's-Sâlihîn -Metin ve Çeviri-*. Çev: M. Emin Özafşar ve Bünyamin Erul. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Osmânî, Zafer Ahmed. *İ'lâu's-Sünen*. Pakistan: İdâratü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1394/1974.
- Ömer, Ahmed Muhtar ve Abdül'âl Sâlim Mükrem. *Mu'cemu'l-Kırâati'l-Kurâniyye*, y.y. Âlimü'l-Kütüb Yayınları, ts.
- Önder, Muharrem. "Şâz Kıraatlar ve İslâm Hukûku Açısından Değeri". *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, sy. 13 (2009): 163-194.
- Önder, Muharrem. *Hanefî Mezhebinde İstihsan Anlayışı ve Uygulaması*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
- Önen, Hacı. "Kıraatların Fıkhî Hükümlere Etkisi". *Dicle Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2: 15 (2013).
- Özbek, Ömer. "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 39 (2015): 163-181.

- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2013.
- Paçacı, İbrahim. “Mezhepler ve Taklit”. *II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*, sy. 1 (2003): 297-317.
- Pakdil, Ramazan. *Ta’lim Tecvid ve Kıraat*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Pekcan, Ali. “İmam A’zam Ebû Hanîfe’nin Kişisel ve Toplumsal Yaşamına Bir Bakış”. *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi*, sy. 19 (2012): 11-43.
- Pekcan, Ali. *İmam-ı Azam Ebu Hanife Fıkıhın Bedene Bürünüşü*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015.
- Pekcan, Ali. *İslam Akâid Metinleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 3. Baskı, 2017.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Baskı, 2015.
- Râzî, Fahu’r-d-Dîn Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn. *el-Mahsûl*. Lübnan: Müessesetü’r-Risâle Nâşirûn, 2016.
- Reşîd, Mer’î Hasan. *el-Mecmûatüs-Seniyye Âlâ Şerhi’l-Akâidi’n-Nesefiyye*. Lübnan: Dâr-u Nûri’s-Sabâh, 2012. (Ramazan Efendi, Kestelî, Hayâlî şerhleriyle birlikte).
- Sâbûnî, Nureddin. *Mâtürîdiyye Akâidi*. Trc: Bekir Topaloğlu, İstanbul: İFAV Yay. 16. Baskı, 2016.
- Sarı, Mevlût. *El-Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: İpek Yayın Dağıtım, 1982.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Baskı, 2011.
- Sıbâî, Mustafa. *İslâm Hukuku’nda Sünnetin Yeri*. Trc: Halil Kendir. İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2009.
- Sıbâî, Mustafa. *Es-Sünnet-u ve Mekânetühâ Fi’t-Teşrii’l-İslâmîyye*. Şam/Lübnan: Dâru’l-Varrâk, – Dâr-u İbn-i Hazm, 2010.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Kûfe’nin Yetiştirdiği Mütebahhir Bir Âlim: İmam Azam Ebû Hanîfe Numan B. Sâbit (Ö: 150)”. *Yakın Doğu Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 1 (2015): 33-47.
- Şa’bân, Zekiyyüddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. Trc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Şâşî, Nizâmü’-d-Dîn. *Usûlü’ş-Şâşî*. Suriye: Dar-u İbn-i Kesîr, 2011.
- Şâtîbî, Ebû İshâk. *el-Muvâfakât*. Kâhire: Dâru’l-Fâzîle, 2010.
- Şener, Abdülkadir. *Kıyas İstihsan İstislah*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1971.
- Şener, Abdülkadir. “İslam Hukukunda Hacr 1”. *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1973). 21: 345-356.
- Şurunbulâlî, Hasan b. Ammar b. Ali. *Merakî’l-Felah Şerh-u Metni Nuri’l-İzah*. Beyrut: El-Mektebetü’l-Asriyye, 2013.
- Timurtâşî, Muhammed el-Hatîb. *Muînü’l-Müftî Alâ Cevâbi’l-Müsteftî*. Lübnan/Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslamiyye, 2009.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünenü’t-Tirmizî*. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2008.
- Tok, Fatih. “Ebû Hanîfe’nin Kur’ân Kıraâtlerine Yaklaşımı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. VI (2017): 123-144.
- Tuğlu, Nuri. “Niyet Amel İlişkisi Bağlamında “Ameller Niyetlere Göredir” Hadisi Üzerine Bir Yorum Denemesi”. *Marife -Bilimsel Birikim- Dergisi*, sy. 2 (2012): 9-25.
- Türkmânî, Abdülmecid. *Dirâsât Fî Usûli’l-Hadis Alâ Menheci’l-Hanefiyye*. Suriye: Dâru İbn-i Kesîr, 2012.

- Uzunpostalıcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 131-138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Baskı, 2012.
- Üzüm, İlyas. “Mezhep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 526-532. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Yaman, Ahmet. *Makâsıd ve İçtihad*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Yiğit, Metin. “İslam Hukuk Tarihinde Örnek Bir Teşebbüs: İmam Ebû Hanîfe'nin İlim Halkası”. *Fırat Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 16: 2 (2011): 139-156.
- Yüksek, Ali. “İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri”. *Turkish Studies*, sy. 9 (2014): 2165-2178.
- Zemaşerî, Muhammed b. Ömer B. Muhammed. *Tefsîru'l-Keşşâf*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Zeydan, Abdülkerim. *El-Vecîz Fî Usûlü'l-Fıkh*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Zeydan, Abdülkerim. *El-Medhal Li Dirâseti'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*. Suriye: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2010.
- Zeyla'î, Muhammed b. Abdullah b. Yusuf, *Nasbü'r-Râye Li Ehâdisi'l-Hidâye*. Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1987.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*. Şam/Beyrut: Daru'l-Fıkr, 1995.

